

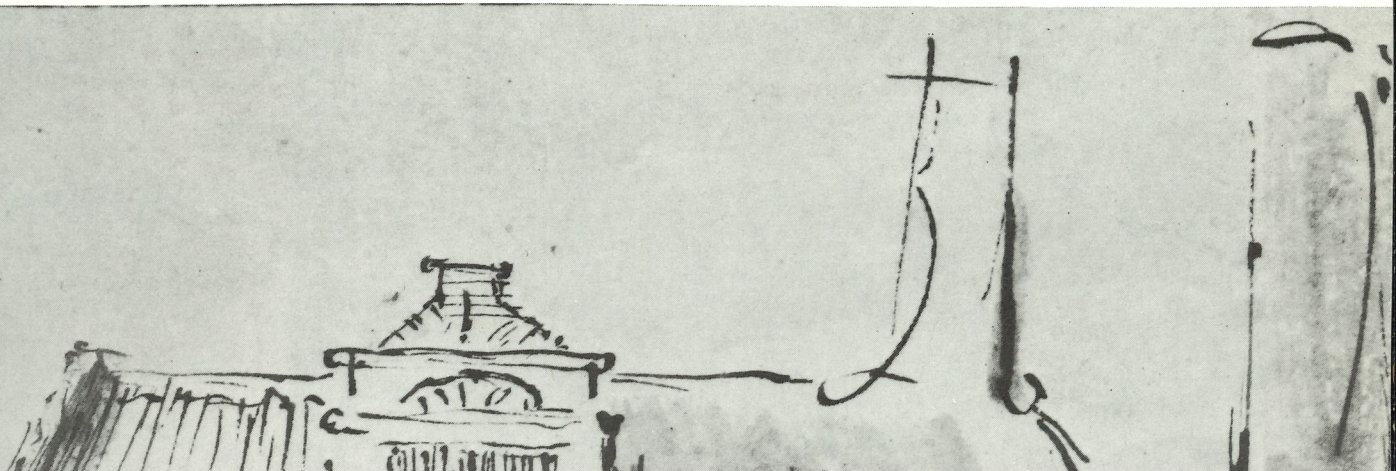
*Tijdschrift voor verleden en heden
van Oost Utrecht.
Tevens officieel orgaan van
de Stichting Museum Flehite en
de Oudheidkundige Vereniging Flehite.*

13e jaargang nr. 4, oktober 1981

14

1 jan 82

Flehite

FLEHITE proficiat..

En dat mét en door Flehite het museum mag gedyen, tot vreugde van allen die eigen stad en land een warm hart toedragen. En dat meer en meer mensen de rijkdom mogen ontdekken van ons oud cultuurgood.

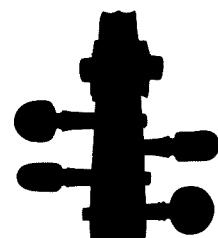
Intussen gaan wij van Beco Projekten nijver door met het inrichten van kantoren en scholen, direktiekamers en konferentiezalen, van banken en tehuizen, en desgewenst van musea.

Bel voor een programmapresentatie in Hoevelaken

De permanente expositie van 10.000 m² overtuigt u van de brede mogelijkheden van Beco Projekten. Uiteraard komen wij ook graag met uitvoerige informatie bij u.
Bel in elk geval om een dokumentatiemap, de sleutel tot solide zekerheid in projecten-inrichting.

BEKO
projekten

Hoevelaken - Hogebrinkerweg 4
Tel. 03495-5224

Kamerbeek

De Kamerbeek Groep

Gespecialiseerde bedrijven op het gebied van onroerende goederen, verzekeringen, sparen, beleggingen, financieringen en pensioenadviezen. Ons Amersfoorts advieshuis vindt u aan de Bergstraat 9-11. Vakmensen geven u daar, door harmonieus samenspel, een optimaal advies. Voor u een hele zorg minder. Kunt u met een gerust hart naar Flehite gaan. Misschien zien we elkaar nog...

Flehite

Inhoud:

Boekbespreking	1, 6
<i>B. G. J. Elias</i> Een gezicht op de Koppelpoort te Amersfoort	2
Varia	4
<i>R. M. Kemperink</i> Kanttekeningen bij Alpertus van Metz	8
Kroniek	17

Op het omslag:

Detail van een tekening van een stadspoort door Rembrandt (zie blz. 6).

Het station van de Nederlandsche Centraal Spoorweg aan het Smallepad in 1866.

Redactie

drs. B. G. J. Elias, *hoofdredacteur*.
C. Broekhuijsen, dr. J. A. Brongers,
dr. J. Hovy, drs. R. M. Kemperink,
drs. W. J. van Tent en ir. P. Wassink.

Redactieadres,

abonnementen, advertenties
Museum Flehite, Breestraat 82,
3811 BL Amersfoort.
Telefoon: 033-19987.
Flehite verschijnt elk kwartaal.

Abonnementen

Leden Oudheidk. Vereniging Flehite: gratis.
Abonnementen: f 25,-;
instellingen: f 35,- per jaar.
Gironr. 437683 t.n.v. administrateur
tijdschrift Flehite, Amersfoort.

Museum Flehite

Westsingel 50, Amersfoort.
Telefoon: 033-19987.
Geopend 10-17 uur.
Zaterdag en zondag 14-17 uur.
Maandag gesloten.

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: drs. W. J. van Tent,
Constantijngaarde 4, Hoevelaken.
Lidmaatschap: f 32,50.

ISSN 0165-960X

H. Romers, *De spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938*. Walburg Pers, Zutphen 1981. 390 blz., afbn., f 97,50. ISBN 906011.366.7

De auteur geeft een zo volledig mogelijk overzicht van de Nederlandse stationsarchitectuur vanaf het begin tot 1938, het jaar waarin de N.V. Nederlandsche Spoorwegen werd opgericht. Allereerst wordt het ontstaan en de ontwikkeling van het stationsgebouw behandeld en een vergelijking gemaakt tussen deze architectuur en die in andere Westeuropese landen. Vervolgens worden de in Nederland door diverse binnenlandse- als buitenlandse maatschappijen en door de staat aanbestede stations behandeld. Tot slot wordt ook aan de speciale gebouwen bij de stations, zoals dienstwoningen, loodsen, seinhuizen e.d. aandacht besteed. Natuurlijk vinden wij in dit werkelijk prachtig uitgevoerde boek ook de beide *nog* bestaande stations van Amersfoort: dat van de Nederlandsche Centraal Spoorweg aan het Smallepad (blz. 136 en 279) en van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij aan het Stationsplein (blz. 221/22). Van het station Amersfoort Staat (zie afb. Flehite 13 (1981) 3, blz. 43) wordt geen gewag gemaakt.

Uit het gebied van Flehite vinden wij in deze uitgave gegevens en afbeeldingen van de stations van Baarn, Maarn, Rhenen, Soest, Soestduinen, Soestdijk en Woudenberg. De auteur heeft een waar pionierswerk verricht en op zeer boeiende wijze een stuk architectuur, dat zich de laatste tijd gelukkig in steeds meer belangstelling mag verheugen, in kaart (niet letterlijk, want een verhelderende kaart ontbreekt in het boek) en in beeld gebracht.

B.G.J.E.

Een gezicht op de Koppelpoort te Amersfoort

Mede dankzij een aanzienlijke bijdrage van de Vereniging Rembrandt en steun van onder meer het Provinciaal Anjerfonds en de gemeente Amersfoort was het mogelijk een gezicht op de Koppelpoort door Jan Weissenbruch aan te kopen: een paneel van 44,25 x 59,25 cm, gesigneerd 'Jan Weissenbruch f'.

Johannes Weissenbruch werd in 1822 in Den Haag geboren en overleed daar in 1880. Hij was leerling van de Haagse Academie voor Beeldende Kunsten (1839-1847).

Naast schilderijen maakte hij etsen, aquarellen en litho's. Hij wordt beschouwd als één der beste stadsgezichten-schilders van zijn tijd. Het gezicht op de Koppelpoort zal omstreeks 1860 vervaardigd zijn. Op de tweejaarlijkse tentoonstelling van levende meesters te Amsterdam werden in 1860 twee werken van Weissenbruch geëxposeerd (nrs. 437 en 438), die de Koppelpoort tot onderwerp hadden. Waarschijnlijk waren dit het nu aangekochte schilderij en een gezicht vanaf het Kleine Spui, een aquarel (28 x 40 cm), die zich thans in een particuliere collectie bevindt. Er is een aankoopnota van het schilderij uit 1863 bewaard gebleven. Koper was toen voor f 500,— mr. W. J.

Royaards van den Ham (1829-1897) te Utrecht. Na diens dood werd zijn collectie geveild. In 1915 was het schilderij in bezit van kunsthandel Van Gogh te Amsterdam, waar het aangekocht werd voor f 650,— door de vader van de laatste eigenaar. Het is overigens heel merkwaardig, dat de Koppelpoort, vaak het onderwerp van tekeningen, etsen e.d., slechts zo zelden door een schilder van kwaliteit als thema werd genomen. De enige voorbeelden daarvan zijn in feite de schilderijen van Weissenbruch en dat van C. Springer (1817-1891) uit de collectie B. de Geus van den Heuvel, dat enkele jaren geleden geveild werd. Beide stukken vertonen ook een grote gelijkenis en tonen de Koppelpoort aan de stadszijde van het Grote Spui, vóór de grote restauratie van 1886. Wanneer wij het schilderij van Weissenbruch vergelijken met een foto van de Koppelpoort uit 1864 (zie Flehite 13 (1981), nr. 3, blz. 45) kunnen wij constateren, dat de werkelijkheid vrij exact is weergegeven. Alleen aan de rechterzijde — aan de kant van de niet weergegeven landpoort — heeft de schilder zich enige vrijheden veroorloofd. Of laat hij een fase zien voorafgaand aan die op de foto van 1864?

Opmerkelijk is verder het smalle bord met de tekst 'kantoor van stedelijke belasting', dat op de foto niet voorkomt. In 1865 werden deze belastingen, die bij de ingang der steden geheven werden, afgeschaft. Het grote bord van het zakkendragersgilde (thans eveneens in het museum) zag er in werkelijkheid anders uit, al is de vorm juist weergegeven. Een aardig detail vormen ook de artilleristen (?) in werktuue. Dit moeten veldartilleristen zijn, die van 1852-1867 in Amersfoort gelegerd waren. Dr. J. Hovy wees ons nog op de volgende beschrijving van het schilderij van Weissenbruch door C. Ed. Taurel uit de jaren tachtig of negentig van de vorige eeuw. 'De voorstelling der Koppelpoorten van Amersfoort, welke zich in de aan meesterwerken rijke verzameling van Mr. W. J. ROYAARDS VAN DEN HAM, te Utrecht, bevindt is een der gelukkigste voortbrengselen van den kunstenaar. Zij geeft den meester te kennen, die steeds kantig en kranig, zonder iets aan het toeval over te laten, gaf wat hij geven wilde en dat was en is, in deze schilderij even als altijd, goed gezien en goed begrepen. De boomen zijn geen vormeloze groene partijen maar hebben bij de kleur ook de kennelijke vormen der boomen en de aanschouwer behoeft niet op een groote afstand te gaan staan, om de voorstelling zoowat te kunnen begrijpen en de gebouwen bij het aannemen van lichaamlijke vastheid achter elkander te zien schuiven. WEISSENBRUCH paarde aan zijne degelijke en vaste uitvoering een geheel eigenaardig en krachtig koloriet. Hij hield veel van sterk zonlicht; van sterk verlichte muurvlakten met kantig geteekende slagschaduwen. Aan die sprekende lichteffecten erkent men spoedig de meeste zijner schilderijen. De voorstanders van grijs nevelachtig licht, waarin de voorwerpen zich vormeloos verliezen hebben wel eens beweerd dat er iets hard in zijne tafereelen was en er hagel zat in de luchten zijner stadsgezichten. Is die bewering gegrond en zou zij werkelijk een verwijt kunnen zijn? Zou men de liefhebbers van grijs grauwe harmonien en onbepaalde vormen niet met recht mogen verwijzen naar de natuur zelve, die bij het licht der zon, kleuren en vormen te zien geeft en zich geheel anders vertoont als bij avondschemering na een regenachtige dag.

De Koppelpoort gezien vanaf het Kleine Spui, door Jan Weissenbruch. Particuliere collectie. Foto Kunsthandel Scheen, Den Haag.

Het door Flehite aangekochte schilderij van de Koppelpoort, door Jan Weissenbruch (1822-1880).

Beide gevallen kunnen even veel schoons opleveren en het oog des kunstenaars boeien. Aan hem blijft geheel de vrije keuze van hetgeen hij het liefst op zijn doek weergeeft; WEISSENBRUCH koos het licht der zon in al zijn heerlijkheid en heeft hetgeen hij zag weergegeven met een hem eigen karakter, dat hem plaats geeft tusschen de grootste meesters dezer eeuw'.

Met dit schilderij van Jan Weissenbruch heeft museum Flehite niet alleen een schilderij van hoge artistieke kwaliteiten verworven, maar ook een stuk dat heel fraai een voorbije episode uit de geschiedenis van één van de belangrijkste monumenten van de stad toont.

B.G.J.E.

Historische Dag 1982 Amerongen

Alle leden en donateurs van historische verenigingen en verzamelingen in de provincie Utrecht en andere belangstellenden worden hierbij uitgenodigd deel te nemen aan de Historische Dag 1982 op zaterdag 8 mei a.s. Amerongen, gelegen aan de rand van de Utrechtse Heuvelrug is de plaats van samenkomst, waar de Gemeente gastvrijheid verleent in het Gemeentehuis, Hof 1, Amerongen. De dag wordt georganiseerd in samenwerking met de Heemkundige Stichting, die in het gemeentehuis een kleine tentoonstelling over de tabakskultuur zal inrichten.

Het programma is als volgt:

10.00-10.30 uur — Aankomst en koffie.

10.30-10.45 uur — Welkom door de burgemeester, de heer H. W. F. Mumsen.

10.45-11.30 uur — Tabakskultuur rond Amerongen, inleiding door de heer D. Pezarro, sekretaris van de Heemkundige Stichting. Bij de onderzoekingen naar oude gebruiken in de tabakskultuur zijn o.a. bandopnames gemaakt van gesprekken met tabaksverbouwers.

11.30-12.15 uur — De geschiedenis van Kasteel Amerongen, inleiding door de heer D. Pezarro. Juist de kleinere en daarom vaak zo boeiende facetten van het gebouw zullen worden besproken en met dia's worden toegelicht.

12.15-12.45 uur — Gelegenheid tot het stellen van vragen en het bekijken van de tabakstentoonstelling.

13.00-14.00 uur — Lunch in het Koetshuis van Kasteel Amerongen.

14.00 uur — Exkursie door het Kasteel en aansluitend een wandeling door het dorp met o.a. een bezoek aan een tabaksschuur.

Het aantal deelnemers moet worden beperkt in verband met de ruimte in de raadsaal van het gemeentehuis.

De kosten voor deelname bedragen f 20,—, inclusief de lunch en de toegang tot het Kasteel.

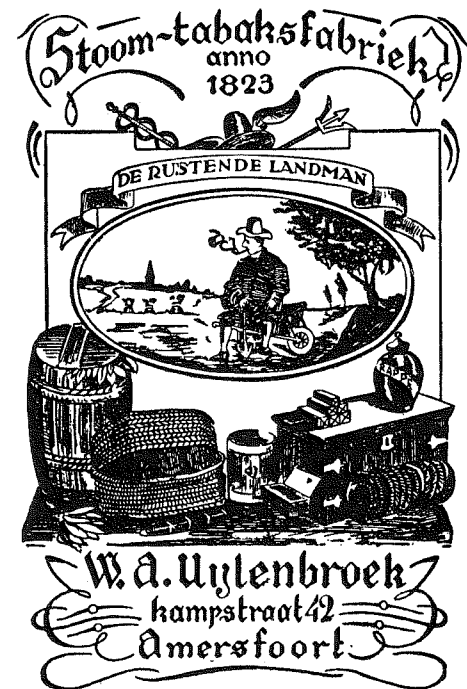
Opgaven voor deelname kunt u tot 1 mei richten aan: Stichtse Culturele Raad, Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht (telefoon 030-310307) met

vermelding van naam en adres en onder gelijktijdig overmaken van het verschuldigde bedrag op giro 173931 of bankrekening nr. 21.84.69.136.

Twee legaten

De Oudheidkundige Vereniging Flehite ontving de gehele nalatenschap van mevrouw C. Schaap-Roozendaal, die zeker onder de wat oudere Amersfoorters nog wel bekend zal zijn door het 'Hobbyhuis' aan de Muurhuizen (hoek Blauwbruggang), dat zij met haar man bestierde. Het betrof met name een aanzienlijk geldbedrag, dat in principe bestemd zal worden voor de restauratie van het museum.

Een ander legaat was afkomstig van mevrouw mr. H. B. E. Boogaerd-Meyster uit Dordrecht. Zij was waarschijnlijk de laatst levende telg uit het geslacht waaruit ook de welbekende Everhard Meyster stamde. Naast een belangrijk geldbedrag legateerde zij ook een aantal kunstvoorwerpen, waarvan de porseleinkast en de linnenpers direct in de vaste opstelling zijn opgenomen.

Commercieel werk van de Amersfoortse kunstenaar Jan Wilmink.

Nieuwe aanwinsten

Naast de belangrijke aanwinst in de vorm van het schilderij van Weissenbruch waarover elders in dit nummer meer, is de museumcollectie in de afgelopen periode ook verrijkt met talrijke kleinere, maar daarom niet minder belangrijke aanwinsten.

Van Joh. van Bijsterveld ontving het museum wederom een aantal aquarellen van bekende en minder bekende hoekjes uit de stad, zoals een stadsgezicht vanuit de Oliestee, de hoek Muurhuizen-Langestraat (vóór de bouw van C & A) en de kapel van Coelhorst.

Vorig jaar overleed de bekende Amersfoortse kunstenaar Jan Wilmink. Velen zullen hem kennen van zijn tekeningen, die hij ook liet afdrukken en ter verkoop aanbood.

Daarnaast heeft hij voor een groot aantal zaken vignetten ontworpen en reclame-opdrachten uitgevoerd. In de laatste jaren van zijn leven heeft hij zijn werk gebundeld in een groot aantal albums. Deze heeft het museum nu ten geschenke gekregen van Wilminks zuster.

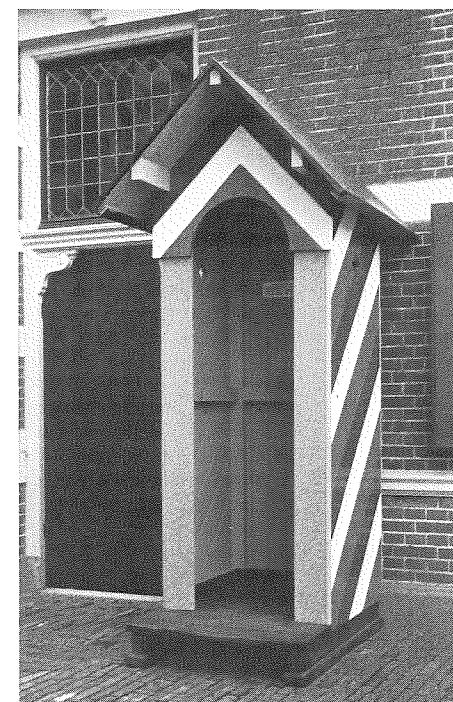
Ook voor de kerkelijke afdeling van Flehite kunnen wij twee interessante aanwinsten signaleren: een processiestaf uit het begin van deze eeuw, gebruikt bij de bedevaarten naar Kevelaer en een in 1758 in Amsterdam uitgegeven boek getiteld 'Postilla of Verklaaringen over de Evangelien...' Op de leren kapt van deze uitgave staat ingedrukt 'Ter gedagtenisse van Hermann Christian Langreuter, Pieter Remmers junior en Gijsbert Winhout in Amsterdam aan de gemeente toegedaan de Augsburgsche belijdenisse van Amersfoort den 2de October 1767'. Bedoeld is hier de Lutherse gemeente van Amersfoort.

Een heel apart geschenk was ook het laatste schildwachthuisje van de Willem III-kazerne, dat inmiddels permanent is opgesteld bij de ingang van het museum.

Van de familie Veenendaal ontving het museum uit de nalatenschap van Hermina Hendrika Veenendaal een kop en schotel beschilderd met een afbeelding van Monnikendam door Francina Hendrika van den Berg (Amersfoort 1878-1949) en een prachtige ets van D. J. M. (Dirk) Boode (1889-1965) 'Voedsel halen 1944-1945'. Van een andere Amersfoortse kunstenaar, J. Nieweg (1877-1955) kon het museum een fraai zelfportret uit 1923 aankopen.

boerderij van Van de Hengel aan de Hoefseweg

Oud Rhenen

Op 23 december 1907 werd de Vereniging Oudheidkamer van Rhenen en Omstreken opgericht. Het doel was: het opsporen, verzamelen, bewaren, tentoonstellen, beheren en uitleen van voorwerpen, die betrekking hebben op de historie van Rhenen.

Hoe succesvol er verzameld werd is nog steeds te zien in het Streekmuseum Rhenen. Na een periode van sluimering werd deze Vereniging op 10 december 1980 nieuw leven ingeblazen. De oude doelstelling is nog steeds van kracht, maar daarnaast organiseert men bijeenkomsten en excursies en wordt een periodiek uitgegeven. Tot nu toe verschenen hiervan twee afleveringen, waaronder een speciaal nummer ter gelegenheid van de heropening van de spoorlijn naar Rhenen. Hierin wordt met name aandacht besteed aan de geschiedenis van de tram en oude auto's in Rhenen.

Men kan zich als lid opgeven van Oud Rhenen bij het secretariaat Rozenlaan 111, 3911 DT Rhenen (telefoon 08376-3411). Kosten f 20,— per jaar voor een gezin en f 10,— voor jeugdigen onder de 16 jaar.

Bedreigd Hoogland

Onder deze titel werd van 19 december 1981 t/m 31 januari jl. een tentoonstelling gehouden over het Hooglandse gebied, dat dreigt te verdwijnen door de uitbreidingsplannen van de gemeente Amersfoort. Aan de leden van AKG-de Ploegh was gevraagd speciaal daar nieuw werk te maken dat op bovengenoemde tentoonstelling verkocht zou kunnen worden. Veertien kunstenaars reageerden op deze oproep. Het lag ook in de bedoeling dat het museum op deze tentoonstelling zou aankopen. Op die manier kon men het werk van een aantal levende Amersfoortse kunstenaars in de collectie opnemen en verkreeg men bovendien interessant topografisch werk. Zo werden een aantal tekeningen (o.a. de hierboven afgebeelde boerderij van Van de Hengel) en een ets van Jos van de Pol aangekocht, een tekening van Joop Willems, een prent van Rein Kamphorst en een serie van 3 aquarellen van Roel de Jong.

Een grote verrassing was het dat het museum van Mari Ros haar schilderij 'Gezicht vanaf de Zevenhuizerstraat' ten geschenke kreeg. Heel plezierig was ook dat bij deze expositie de Hooglandse basisscholen ingeschakeld konden worden. Het resultaat was een zeer groot aantal tekeningen en werkstukken, die in een aparte zaal getoond werden.

Amersfoortse kerkschatten

Deze tentoonstelling in museum Flehite is opgezet naar aanleiding van het gereed komen van de restauratie van het middeleeuwse Observantenklooster. Getracht wordt een beeld te geven van de Amersfoortse kerkgeschiedenis tot ca. 1850.

Een geschiedenis met vele interessante hoogtenpunten en periodes: de kloosterstichting op de Heiligenberg van bisschop Ansfried rond 1000, de kloosterstichtingen en de Moderne Devotie, het Amersfoortse mirakel (1444), dat een stroom van bedevaartsgangers zou aantrekken en dat tot de bouw van de OLV-kapel en -toren zou leiden, de belangrijkste rol van de Oudkatholieken en de Joden in de stad etc. etc. Daarnaast blijken uit al deze periodes talrijke kunstvoorwerpen bewaard te zijn gebleven, handschriften, middeleeuwse beelden, gewaden en textilia, schilderijen en met name een zeer grote hoeveelheid kerkzilver.

Vooraf dat zilver zal op deze ruim opgezette expositie letterlijk en figuurlijk het stralend middelpunt zijn.

17 april t/m 13 juni 1982

Lezingen

dinsdag 27 april
De late middeleeuwen.
dr. J. G. N. Renaud

Hoewel wij uit archieven, kronieken en andere schriftelijke bronnen vrij veel weten over deze periode is een duidelijk beeld van het leven in de late middeleeuwen slechts te verkrijgen door aanvullend archeologisch onderzoek. Opgravingen naar resten van kloosters, kastelen en woonhuizen in steden en op het platteland en stadskernonderzoek leveren veel informatie over de levensomstandigheden in deze periode. Aan de hand van mobiele vondsten (glas, aardewerk, hout, metaal, leer en slachtafval) wordt zichtbaar hoe men in zijn onderhoud voorzorg en hoe de economische ontwikkeling is geweest. A.W.N.-leden hebben hiertoe hun steentje recentelijk bijgedragen o.a. bij het onderzoek naar de geschiedenis van het Observantenklooster en bij stadskernonderzoek in Amersfoort.

Deze lezingen worden gehouden in Museum Flehite, ingang Westsingel 50. Aanvang 20.00 uur. Voor leden en belangstellenden gratis.

Op donderdag 29 april organiseert het Nederlands Klassiek Verbond, afd. Amersfoort een lezing door drs. G. L. M. Schreiner S.J. over 'De wespen van Aristophanes'. Deze lezing wordt gehouden in het Doopsgezind Centrum, Stadsring 137. Aanvang 20.00 uur. Gratis toegankelijk voor leden van Flehite.

Boekbesprekingen

H. P. Deys, *Achter Berg en Rijn. Over boeren, burgers en buitenlui in Rhenen.* Rhenen 1981, 304 blz., geïll., ISBN 90 900 02189

In een periode van een 15 maanden heeft dr. Deys al zijn vrije tijd gegeven om dit prentenboek van Rhenen en omgeving samen te stellen. Het resultaat is een publicatie die er wezen mag!

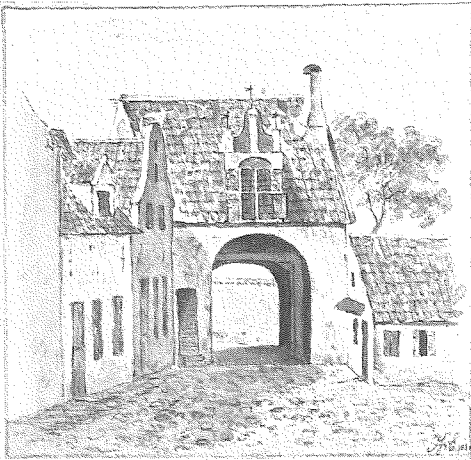
Het boek met zijn meer dan 900 (!) afbeeldingen bestaat eigenlijk uit twee delen. Het eerste bevat ca. 250 reproducties van kunstwerken over Rhenen uit de periode 1500-1880. Vele grote en minder bekende namen uit de kunstgeschiedenis komen wij hierbij tegen. Het tweede deel bevat zo'n 700 foto's uit de periode 1880-1940, van gebouwen, straatgezichten, feesten, branden, intochten van burgemeesters etc. etc. Een gelukkige bijkomstigheid was dat er niet alleen in het Streekmuseum Rhenen een zeer omvangrijke fotocollectie aanwezig was (o.m. van de candidaat-notaris B. J. Ramspek uit het begin van deze eeuw), maar dat ook bij de bevolking zelf nog veel, uniek materiaal tevoorschijn kwam. Bovendien was er nog een aantal zeer bejaarde inwoners met een goed herinneringsvermogen. Mede hierdoor was het mogelijk de meeste foto's van een uitvoerige verklaring te voorzien. Op deze manier ontstond niet alleen een fascinerend kijkboek, maar ook een bijzondere historische kroniek van een Rhenen, dat met name door de oorlog (maar ook nog daarna!) definitief verloren ging. Tot slot nog een opmerking en een voorzichtige suggestie. Op blz. 31 stelt de schrijver terecht dat het daar afgebeelde stadsgezicht van Van Goyen Rhenen niet kan zijn, maar dat het hoogstwaarschijnlijk Amersfoort is. Het *is* Amersfoort. Daar is geen twijfel over mogelijk. Anders ligt dat met een afbeelding (nr. 18 op blz. 12) van een stadspoort door Rembrandt. In navolging van Otto Benesch, *The Drawings of Rembrandt* (Londen 1973) wordt de mogelijkheid opengelaten dat het hier om een poort in Rhenen zou kunnen gaan. De andere afbeeldingen van de drie stadspoorten aldaar gegeven daarvoor o.i. geen goede grond. Maar zou het hier wellicht om een tekening van de Utrechtse Poort in Amersfoort kunnen gaan? Het is bekend dat Rembrandt in Amersfoort is geweest. In het Louvre wordt een tekening van de Westsingel bij het Sprengel bewaard, die door Benesch in

Een stadspoort, vervaardigd door Rembrandt ca. 1647/48 (Rijksprentenkabinet, Amsterdam) en de tekening van de Utrechtse Poort te Amersfoort door A. J. van Eyndhoven uit 1830.

dezelfde periode als de tekening van de poort gedateerd wordt (ca. 1647-48). Een probleem is echter, dat wij van de Utrechtse Poort bijzonder weinig afbeeldingen bezitten. Er is echter een niet erg artistieke tekening door A. J. van Eyndhoven uit 1830, die o.i. een grote gelijkenis vertoont met die van Rembrandt. De lezer oordele zelf! Hopelijk zal het ooit nog eens mogelijk zijn deze suggestie iets steviger te onderbouwen. Het boek is te bestellen door overmaking van f 42,50 (incl. portokosten) op bankrekening nr. 3670. 58723 t.n.v. Stichting Gebroken Lente bij de Rabobank te Rhenen (giro bank 885720), onder vermelding 'toezenden Achter Berg en Rijn'.

B.G.J.E.

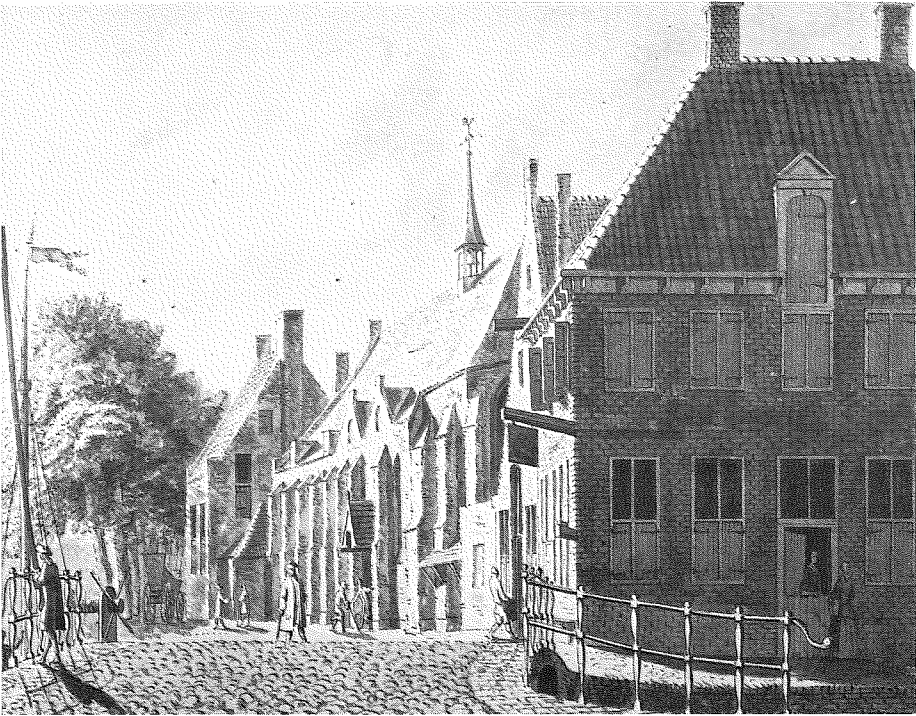
Jaarboek Oud-Utrecht 1981, 386 blz. Ook verschenen onder de titel: *Het Sticht van binnen en van buitenen.*

Het Jaarboek Oud-Utrecht is dit jaar vroeg verschenen en het heeft een grotere omvang dan gebruikelijk. Het is dan ook een bijzonder nummer, verschenen ter gelegenheid van het feit dat de oud-rijksarchivaris in de provincie Utrecht (eerder in Friesland), dr. M. P. van Buijtenen, de zeventigjarige leeftijd bereikte. De bijdragen verschijnen ook als een afzonderlijke uitgave. Een waardige hulde aan de eminente geleerde, die vooral publiceert op het gebied van de kerkgeschiedenis en de geschiedenis van Friesland.

Na een overzicht van leven en werken van Van Buijtenen en een bibliografie van diens talrijke werken volgen vele interessante bijdragen van een groot aantal historische en archivalistische vakgenoten, waarvan hier slechts die worden besproken, welke van belang zijn voor de geschiedenis van oost-Utrecht.

Drs. E. T. Suij, *Bisschop Jan van Virneburg en de Utrechtse kapittels, 1364-1371* (blz. 85-100), haalt de weinig bekende opvolger van Jan van Arkel uit de betreffende vergetelheid en herinnert ons eraan, dat gedurende diens bewind gebeurtenissen van groot belang voor de ontwikkeling van het Nedersticht tot 'standenstaaf' plaatsvonden. Amersfoort komt op blz. 88, 90-91 en 98 ter sprake.

Van uitzonderlijk belang voor de middeleeuwse geschiedenis der stad Amersfoort is het artikel van dr. C. A. van Kalveen, *Problemen rond de oudste geschiedenis van het fraterhuis en van het Nieuwe Gasthuis te Amersfoort* (blz. 101-124). Aan de verhandelingen van deze auteur over de middeleeuwse kloosters en andere instellingen in deze stad wordt dus opnieuw een belangrijke bijdrage toegevoegd. Hij werpt thans heel wat nieuw licht op de oudste geschiedenis van het Fraterhuis, oorspronkelijk gelegen bij het Spui achter het Sint-Pietersgasthuis, later verplaatst naar het Sint-Jansconvent aan de Beestenmarkt. Overtuigend wordt aangetoond dat dit huis in 1395 is gevestigd en in 1398 voltooid. Over de stichtingsdatum bestond tot dusver geen eenstemmigheid. Maar ook omtrent de stichting van het 'Nieuwe Gasthuis', later Sint-Pietersgasthuis (thans Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis) krijgen wij door Van Kalveens studie meer zekerheid. Aan de hand

Het St. Pietersgasthuis in 1729. Tekening door Abr. de Haen (1707-1748).

van twee oorkonden uit het rijke archief van deze stichting kon hij vaststellen dat het gasthuis werd gebouwd tussen 1389 en 1391. De officiële fundatie werd niet door het stadsbestuur in 1404 uitgevaardigd, zoals tot dusver de algemene opinie was, doch reeds in 1393. De oorkonde van 1404 houdt slechts een nadere reglementering in. Als een kleine opmerking nog dit: de op blz. 107, noot 37, vermelde zeer belangrijke verhandeling van drs. R. Polak over 'De levering en bezwaring van onroerende goederen' enz. is niet als manuscript op het Gemeentearchief aanwezig, doch als 'boek'. Dit bevindt zich dan ook in de bibliotheek, niet in de handschriftencollectie. Deze doctoraalscriptie is nl. door de universiteit van Amsterdam in offset-druk vermenigvuldigd en is dan ook elders voorhanden.

Drs. H. L. Ph. Leeuwenberg geeft op blz. 141-164 een rijk gedocumenteerd overzicht van de geschiedenis van *De Kapel van Koelhorst op het Hoogland (ca. 1350-1843)*. Over deze kapel was tot dusver weinig bekend. Na een inleiding over de oude geschiedenis van de buurschap Koelhorst worden de lotgevallen van het kerkje, dat nog altijd bestaat (de meeste kapelletjes zijn in de loop van de tijd verdwenen!), gedurende de katholieke tijd en na de Reformatie gevolgd.

Veel tot nog toe onbekende wetenswaardigheden worden uit de kerkelijke en wereldlijke archieven opgediept en onzekere kwesties opgehelderd. Een belangrijke aanwinst dus voor de historie van Hoogland. Ik wijs er nog even op dat de gemeente Duist, De Haar en Zevenhuizen niet in 1879 (blz. 142), doch reeds in 1857 bij Hoogland werd gevoegd. Na deze beide artikelen, die geheel op onze streek betrekking hebben, zijn er nog een drietal die weliswaar niet speciaal op oost-Utrecht zijn gericht, maar die toch voor ons belangrijke gegevens bevatten. Zo wordt in de bijdrage van drs. A. D. A. Monna, *Rond een Noordnederlands Birgittencartularium uit de 15e eeuw* (blz. 165-174) gesproken

over het Birgittenklooster Mariënborg te Soest. Ook het artikel van mr. J. W. C. van Campen, *De Dood in de Paulusabdij* (blz. 175-183) verdient onze aandacht, daar deze abdij vele bezittingen en rechten in oostelijk Utrecht had. Men denke aan het gebied Heiligenberg-Lockhorst, onder Leusden, waar het oorspronkelijke klooster was gevestigd, en enige kerken. Het artikel van drs. W. B. Heins, *Het Utrechtse notariaat in de zeventiende en achttiende eeuw* (blz. 224-243), is niet alleen zeer instructief voor de kennis van deze functie in het verleden, maar bevat ook veel gegevens over notarissen met standplaatsen te Amersfoort en in overig Eemland.

J.H.

Errata

J. A. Brongers en W. J. van Tent, *Gedachten over het ontstaan en de eerste ontwikkeling van Amersfoort naar aanleiding van archeologisch/geologische waarnemingen in de binnenstad, Flehite* 13 nr. 4 (oktober 1981) 64-77.

p. 70:

In het profiel door de Langestraat zijn de nummers van de meetpunten, waar in de tekst naar verwezen wordt, weggevalen. Zij zijn als volgt van N(oord) naar Z(uid) genummerd: het eerste punt (bij N) draagt het nummer 24, de volgende punten dragen de nummers 1 tot en met 15, dan volgt nummer 25, terwijl de reeks besloten wordt door de nummers 16 tot en met 21. Het laatste punt, op de Varkensmarkt, draagt geen nummer.

p. 72:

(middelste kolom, 10e r.v.o.) Hier wordt verwezen naar een kaart van Van Deventer. Bedoeld is niet de versie afgebeeld op de omslag van het betrokken nummer van Flehite, doch de kaart afgebeeld in J. Hovy, *Amersfoort in prent*, Zaltbommel, 1975 op p. 22.

Kanttekeningen bij Alpertus van Metz

R. M. Kemperink

Alpertus van Metz, *Gebeurtenissen van deze tijd en Een fragment over bisschop Diederik I van Metz*, ed. H. van Rij en A. Sapir Abulafia, Amsterdam 1980, LIX en 132 pp., ill. Prijs ing. f 25,—; geb. f 40,—.

Het huidige Nederland is vóór de 12de eeuw met verhalende bronnen niet rijk bedeed. Afgezien van een aantal heiligenlevens moet de historicus van deze streken het voornamelijk stellen met annalen en kronieken van buitenaf, die doorgaans slechts terloops een en ander over onze gewesten meedelen¹⁾. Geen wonder, dat het betrekkelijk kleine werk *De diversitate temporum* van Alpertus van Metz, in druk niet veel meer dan een zestig pagina's, toch in de Nederlandse geschiedschrijving zo'n belangrijke plaats inneemt.

Van de schrijver is weinig met zekerheid bekend²⁾. Hij schreef zijn genoemde werk in het eerste kwart van de 11de eeuw, en mag bovendien worden beschouwd als de auteur van een fragmentarisch overgeleverd verhaal over de laatste levensjaren van bisschop Diederik I van Metz (965-984). Het lijkt niet onmogelijk dat hij, evenals bisschop Diederik, uit onze oostelijke gewesten afkomstig was. Zijn 'broeder' Immo — maar was deze werkelijk zijn broer of een geestelijke confrater? — had in ieder geval connecties met Tiel. Sigebert van Gembloux (ca. 1030-1112) noemt Alpertus 'monnik te Metz'. Het werk over bisschop Diederik is opgedragen aan abt Constantijn van het Sint Symphorianusklooster aldaar. Later zou Alpertus zich dan weer in onze contreien gevestigd hebben, waarschijnlijk ergens binnen het diocees Utrecht. Alpertus' jongste uitgever, Van Rij, denkt aan de abdijs Hohorst, thans Heiligenberg bij Amersfoort.

Over Alpertus' verslag van de laatste levensjaren van bisschop Diederik kan ik kort zijn. Het is een zekere vergoelijking van de politieke misstap van de bisschop, die na de plotselinge dood van keizer Otto II in 983 diens driejarig zoontje niet wilde erkennen en partij koos voor hertog Hendrik de Twistzieke van Beieren. Met de Nederlandse geschiedenis als zodanig heeft dit weinig vandoen. Anders ligt dat bij *De diversitate temporum*, dat handelt over de voortdurende intriges tussen de eeuwige rivalen Wichman en Balderik. Het verhaal speelt zich vooral af rond Elten en in het aangrenzende Duitse

Rijnland, maar bij een aantal zijsprongen die Alpertus maakt, komen ook andere gebieden ter sprake. Aan Alpertus danken wij gegevens over de laatste Vikingtochten in onze omgeving; dankzij hem bezitten wij een kleurrijk beeld van het leven der Tielse kooplui, zij het door de ogen van een hoofdschuddende geestelijke, en een vrij gedetailleerd verslag van de strijd bij Vlaarding en tussen vrijbuitersgraaf Dirk III van West-Friesland en de beide vertegenwoordigers van het Duitse rijksgezag, bisschop Adelbold van Utrecht en hertog Godfried van Neder-Lotharingen (1018). Daarnaast schrijft Alpertus over gebeurtenissen in het koninkrijk Bourgondië, en vermeldt hij tot tweemaal toe de verschijning van een komeet, in middeleeuwse ogen voorbode van oorlogen en ziekten. Een heel aparte plaats wordt ingenomen door het dispuut tussen een christen en een joodse proselit. Voor de regio die door dit tijdschrift wordt bestreken, is Alpertus' werk van belang vanwege zijn beschrijving van de aanwezigheid en dood van bisschop Ansried van Utrecht (995-1010) in het door de bisschop zelf gestichte klooster Hohorst. Dat was gelegen op een heuvel met aan de ene kant een niet met name genoemde 'modderige rivier', de tegenwoordige Heiligenbergerbeek, aan de andere zijde moeras, waar na ontginning Hamersveld zou ontstaan, thans Leusden-Centrum³⁾. Vandaar ontvoerden de Utrechtse bisschoppen het ontzielde lichaam van de bisschop naar Utrecht, waar het plechtig in de Sint-Maartenskerk, de Dom, werd bijgezet. Alpertus maakt hier en elders een betrouwbare indruk, al is hij zeker niet van subjectiviteit vrij te pleiten — ik noemde al zijn beschrijving van de Tielse bisschop. Veel van wat hij vertelt weten wij niet of slechts ten dele uit andere bron. En dat alles schrijft hij in een wel niet bepaald vlekkeloze, maar beslist boeiende stijl.

Of Alpertus in de middeleeuwen grote populariteit genoot, valt te betwijfelen. Van zijn werk, in de omvang waarin wij het nu kennen, is slechts één handschrift bewaard, dat zich thans in Hannover bevindt. Hiervan verzorgde Pijnacker Hordijk in 1908 een facsimile-editie⁴⁾. Daarnaast is in Florence een fragment bewaard met een deel van de discussie tussen jood en christen, terwijl een 17de eeuwse editie van passages over

bisschop Ansried op een tegenwoordig niet meer bekend Utrechts handschrift teruggaat. De nieuwe uitgave van het werk van Alpertus door Van Rij, met medewerking van mevrouw Sapir Abulafia — haar aandeel betreft genoemde joods-christelijk polemieken —, is geen luxe. De tot voor kort meest recente editie van *De diversitate temporum* door Hulshof dateerde van 1916; voor het fragment over Diederik van Metz moest men zich behelpen met een allerm minst vlekkeloze editie uit 1859. Vergelijkt men de Latijnse tekst van de nieuwe uitgave met die van Hulshof, dan blijken de verschillen zich te beperken tot interpunctie, spelling en enkele verbetering van de grondtekst. De annotatie bij de tekst is in de nieuwe editie uitvoeriger dan in de editie van 1916. De uitgever beperkt zich niet tot het aangeven van textuele verschillen tussen het Hannoveraanse handschrift en de beide overgeleverde fragmenten, van plaatsen waar zij de grondtekst verbeterden, en verwijzingen naar Bijbelcitaties, zoals Hulshof deed, zij signaleren ook ontleningen aan andere auteurs, waardoor we ons enigszins een beeld kunnen vormen van Alpertus' intellectuele bagage. Opvallend zijn de veelvuldige reminiscenties — de term is van Romein⁵⁾ — aan Caesars *De bello Gallico*; ik kom er straks nog op terug. Een grote verdienste van de nieuwe uitgave is, dat in navolging van buitenlandse bronnedities — te denken valt aan de door de Wissenschaftliche Buchgesellschaft uitgegeven reeks *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte* — naast de Latijnse tekst steeds op de rechter pagina de vertaling is afgedrukt. In dit geval is het een goede, zeer leesbare vertaling geworden. Alpertus schrijft geen echt moeilijk Latijn, maar, zoals de uitgever zelf opmerkt, hij kan zich nogal eens onduidelijk uitdrukken, waardoor het voor de lezer niet altijd even gemakkelijk is uit te maken wat de auteur nu precies bedoelt.

Aan tekst en vertaling gaat een gedegen inleiding vooraf, waarin schrijver en werk afdoende worden belicht en verantwoording wordt gegeven van de wijze van uitgeven. Mevrouw Sapir Abulafia schenkt speciale aandacht aan de polemieken tussen jood en christen; een iets uitvoeriger Engelse versie van haar bijdrage verscheen onlangs in *Journal of medieval history*⁶⁾. Andere thema's die aan de orde komen, betreffen

Achterzijde van het evangelistarium van bisschop Ansried, met diens portret. Het zilverbeslag is zeker afkomstig van een door Ansried geschenkten codex. Het is echter de vraag of de codex zelf ook van hem afkomstig is. Deze dateert waarschijnlijk uit de eerste helft of midden 11de eeuw. R.M. Catharijneconvent, Utrecht.

onder meer de plaats waar Alpertus zijn *De diversitate* zou hebben geschreven, en de juiste titel, en daarmee de bedoeling, van het werk. Beide kwesties wil ik hieronder nader bespreken. Op de inleiding volgen een overzicht van eerdere edities en een beknopte bibliografie. Misschien had in die laatste rubriek onder een kopje 'Ansried en Hohorst' nog melding mogen worden gemaakt van het artikel van Baerten over Ansrieds familiebetrekkingen en dat van Damen over Ansrieds kloosterstichting en haar Utrechtse opvolgster⁷⁾. Ik vond ze overigens wel in voetnoten genoemd. Aan het eind van de uitgave is als appendix een overzicht opgenomen van Alpertus' ontleningen aan Caesar, terwijl een register op persoons- en plaatsnamen het geheel besluit.

Waarover schreef Alpertus? Niermeyer heeft in 1948 betoogd, dat de titel van Alpertus' belangrijkste werk niet zou moeten luiden *De diversitate temporum*, letterlijk: 'over de verscheidenheid der tijden', maar *De diversitate morum*, 'over de verscheidenheid der zeden'⁸⁾. Alpertus

schreef geen geschiedwerk maar een zedentractaat. Niermeyer hanteert hierbij de volgende argumenten:

1. Hij kan met de titel *De diversitate temporum* niet goed uit de voeten. De middeleeuwer beschouwt de geschiedenis vanaf Christus' geboorte als één ononderbroken gebeuren, hij legt geen cesuren. Vanuit dit oogpunt is een meervoud 'tijden', tijden die bovendien een verscheidenheid zouden vertonen, moeilijk te verklaren. En dan, Alpertus beschrijft een periode van niet veel meer dan vijftientig jaar.

2. In het Hannoveraanse handschrift, het enige waarin de titel van Alpertus' werk wordt genoemd, komt in 11de-eeuwse hand tweemaal die titel voor. De eerste maal, in de opdracht van het werk aan bisschop Burchard van Worms, schreef de kopiist *temporum*, daarna, als titel boven het eigenlijke werk, *morum*, maar de corrector maakte er eveneens *temporum* van. Niermeyer redeneert nu als volgt: de eerste keer maakte de kopiist een fout, de tweede maal schreef hij zijn voorbeeld goed over, maar de corrector, die kort daarvoor het

foute *temporum* was tegengekomen, 'verbeterde' *morum* naar analogie van wat hij zojuist gelezen had.

3. Alpertus' werk heeft een uitgesproken moralistische inslag; de *mores* van zijn dramatis personae houden hem voortdurend bezig.

Niermeyers these heeft nogal wat instemming gevonden, maar ik meen dat Davidse haar sindsdien afdoende heeft weerlegd⁹⁾. Niermeyer ging teveel uit van wat de moderne geschiedschrijver onder 'geschiedenis' verstaat; naar middeleeuwse opvatting schreef Alpertus wel degelijk *historia*¹⁰⁾, d.w.z. een waarachtig verhaal, gebaseerd op getuigenissen, iets wat Alpertus nadrukkelijk pretendeert. Natuurlijk zit er een moralistische kant aan de zaak: geschiedenis is leerzaam, omdat ze goed en kwaad leert onderscheiden en Gods hand in al het gebeuren laat zien. Davidse toont zich niet onder de indruk van Niermeyers paleografische uiteenzetting. *Diversitas* tenslotte slaat niet op de verscheidenheid van tijden, maar op de verscheidenheid van zaken die Alpertus ter sprake wil brengen. Alpertus zelf schrijft, dat zijn werkje, 'dat handelt over mensen van onze dagen', *De diversitate temporum* heet, 'aangezien het zeer verschillende zaken bevat'¹¹⁾. Van Rij gaat met Davidse mee, preciseerd diens betoog nog wat, en handhaaft dus bewust de traditioneel overgeleverde titel. De inleiding op de besproken editie bevat echter nog twee argumenten voor de traditionele titel, waarvan het eerste naar mijn gevoel nadrukkelijker naar voren had mogen worden gebracht, het tweede onbenut is gebleven. Van Rij geeft enige overwegingen die pleiten voor het Sint-Vincentiusklooster als Alpertus' verblijfplaats gedurende zijn jaren te Metz. In de 11de eeuw bezat dit klooster een handschrift van Caesar, de auteur die Alpertus zo sterk beïnvloed heeft. In de bibliotheekcatalogus wordt dit werk beschreven als *De narrationibus temporum*. Heeft Alpertus, die zijn eigen werk een *narratio*, een vertelling, noemt¹²⁾, de titel ervoor hieraan ontleend? Een oneigenlijke Caesar-reminiscentie? In ieder geval mag men stellen, dat het gebruik van een meervoud *temporum* niet zo ongebruikelijk is als Niermeyer aannam.

Verder betoogt Van Rij bij de bespreking van het Hannoveraanse handschrift, dat de corrector van het manuscript contemporain was, o.m. omdat enkele correcties doen vermoeden, dat hij zijn verbeteringen aanbracht naar het handschrift dat de kopiist tot voorbeeld diende¹³⁾. Zelfs al zou dit laatste niet het geval zijn geweest, dan wekken deze correcties toch in ieder geval de indruk, dat de corrector over een tweede Alpertushandschrift beschikte toen hij in het Hannoveraanse handschrift aan het corrigeren sloeg. Ook dit maakt Niermeyers opvatting van foutieve correctie van *morum* in *temporum* er niet waarschijnlijker op. *De diversitate temporum* blijft dus de meest voor de hand liggende titel van een werk dat echte geschiedschrijving wil zijn, maar tegelijk — daarover is ieder het wel eens — een sterk moralistische inslag heeft.

Waar schreef Alpertus zijn *De diversitate*? Algemeen is men van mening, dat *De diversitate* moet zijn ontstaan binnen het diocese Utrecht. Maar wår binnen het diocese? Van Rij overweegt drie mogelijkheden: Tiel, de stad Utrecht, en het klooster Hohorst, thans Heiligenberg bij Amersfoort. Na veel wikken en wegen kiest hij tenslotte voor de derde oplossing. ‘Albert van Amersfoort dus.’ Nu gaat dit laatste wel erg ver. ‘Amersfoirde’ wordt voor het eerst vermeld in een oorkonde van keizer Koenraad II van 1028, waarin deze schenkingen bevestigt die door de bisschoppen Ansfried en Adelbold aan Hohorst waren gedaan¹⁴). Amersfoort is in die tijd zeker niet meer dan een onbeduidende agrarische nederzetting, die kerkelijk onder Leusden ressorteert. De kerk van Leusden zelf was een schenking van Ansfried aan zijn

nieuwe klooster¹⁵). Hohorst maakt later deel uit van de heerlijkheid Lockhorst. Tegenwoordig ligt de plek binnen de gemeente Leusden. Maar schreef Alpertus zijn werk dáár?

Laat ik vooropstellen dat het betoog van Van Rijn mij niet overtuigt, al valt er voor zijn oplossing inderdaad wel wat te zeggen. Hoorst is het enig bekende mannenklooster binnen het diocees Utrecht dat in aanmerking komt als verblijfplaats van de monnik Alpertus. Egmond, sinds het midden van de 10de eeuw een mannenklooster, ligt te ver buiten Alpertus' geografische interessesfeer; de abdij wordt in *De diversitate* niet genoemd. Van Hoorst kent Alpertus de ligging goed; de wijze waarop de plek beschreven wordt, zou van een ooggetuige kunnen zijn. Toch doen mij de woorden die

Het bovenste deel – op ware grootte – van de eerste bladzijde van De diversitate temporum in het Hannoveraanse handschrift (Cod. Hannov. XII 712a), geschreven in een 11de-eeuwse hand. De titel boven beide kolommen is in de 16de eeuw toegevoegd. De linker kolom begint met de opdracht van het werk aan bisschop Burchard van Worms, waarin op regel 22 van boven als titel De diversitate temporum wordt opgegeven. In regel 9 van de rechter kolom wordt na het antwoord van de bisschop van Worms op Alpertus' opdracht het werk zelf aangekondigd, waarbij de corrector het oorspronkelijke morum veranderde in temporum. Gereproduceerd naar de afbeelding van het eerste blad van het Hannoveraanse hs. in de Alpertuseditie van Van Rijen Sapir Abulafia.

Alberti de universitate Compertum ad Burkhard. Episc. Wormacien.

[illegible][illegible]

Grafsteen met afbeelding van een Vikingschip, zoals dat tot in de 10de eeuw in gebruik was. Historisch Museum, Stockholm.

Alpertus gebruikt, eerder denken aan iemand die de plaats ooit eens bezocht heeft, dan aan iemand die werkelijk ter plekke woont. Er is een zekere afstandelijkheid¹⁶). Wel weet Alpertus uitvoerig te verhalen hoe het lichaam van bisschop Ansfried, die immers te Hohorst overleden was, naar Utrecht werd overgebracht, en zijn verslag doet betrouwbaar aan. Maar ook zijn tijdgenoot bisschop Thietmar van Merseburg, die zijn kroniek vër van het Utrechtse schreef, is opmerkelijk goed op de hoogte¹⁷). Over Ansfried doet Thietmar heel wat concretere mededelingen dan Alpertus, al streeft de laatste zeker geen volledigheid na. Het feit dat Alpertus, anders dan Thietmar, geen echte wonderen van zijn vereerde heilige weet te melden — hij doet aandoenlijk zijn best hiervoor een verklaring te vinden —, is daarentegen eerder een pre dan een contra voor de authenticiteit van *De diversitate*. Veel waarde hecht Van Rij aan de niet meer in manuscript voorhanden levensbeschrijving van bisschop Ansfried, afkomstig uit de bibliotheek van de Sint-Paulusabdij binnen de stad Utrecht, de opvolger van Hohorst. De tekst van het handschrift, overgeleverd in de *Acta Sanctorum*, die monumentale, in 1643 begonnen bronneditie, is nagenoeg identiek met *De diversitate* I, 11 t/m 15, halverwege. Als argument voor de aanwezigheid van Alpertus in Hohorst lijkt mij dit gegeven echter niet zo sterk. Ook zonder een eventuele relatie tussen Alpertus en Hohorst was de inhoud van het geschrift — bisschop Ansfried, Hohorst — voor de Utrechtse monniken reden genoeg om het manuscript in hun klooster te bewaren. Het ontbreken van het overgrote deel van *De diversitate* in het

Utrechtse handschrift¹⁸⁾ pleit mijns inziens eerder tégen een connectie met Alpertus: het ging om de inhoud, niet om de auteur. Maar er is nóg iets dat ervoor zou kunnen spreken Alpertus in Hoorst te zoeken. Van Rij plaatst onze schrijver tijdens diens verblijf te Metz in het Sint-Vincentiusklooster aldaar op grond van een drietal argumenten: 1. Alpertus' beschrijving van dit klooster in het werk over bisschop Diederik wekt de indruk door een ooggetuige geschreven te zijn; Alpertus is bovendien bekend met de oorkonde die paus Johannes XIII in 970 voor de abdij uitvaardigde.

2. In het Sint-Vincentiusklooster was in de 11de eeuw het hiervóór ter sprake gekomen Caesarhandschrift *De narrationibus temporum* aanwezig.

3. Eveneens bezat dit klooster, zoals al in noot 10 opgemerkt, een *Historia Alpertii*. De reeds genoemde Siegbert van Gembloux verbleef van ca. 1050 tot ca. 1070 in Sint Vincentius, en hij maakte voor zijn wereldkroniek naar men mag aannemen van dit handschrift gebruik.

Tussen Sint Vincentius en Hohorst nu heeft tijdelijk een relatie bestaan via de persoon van een van de voormannen van de Lotharingse kloosterhervorming, abt Poppo van Stavelot (1020-1048). Aan hem namelijk droeg bisschop Diederik II van Metz vóór 1030 de Sint-Vincentiusabdij op. En dezelfde Poppo ontving Hohorst uit handen van bisschop Adelbold van Utrecht, vermoedelijk in de laatste jaren van diens episcopaat (1010-1026). Een overstap door Alpertus van het Sint-Vincentiusklooster naar Hohorst verdient daarom serieuze overweging. Alpertus beëindigde zijn *De diversitate* tussen 1021 en 1024/25. Dat zou dan in Hohorst zijn gebeurd, dat op grond van het boven vermelde gegeven heel goed al onder Poppo's invloed kan hebben gestaan. Vóór die tijd zou Alpertus Sint Vincentius verlaten hebben, dat op het tijdstip van zijn vertrek in deze redenering eveneens aan Poppo was toevertrouwd. Is nu exacter te bepalen, wanneer Sint Vincentius binnen de hervormingsbeweging van Poppo en de zijnen werd opgenomen? Hoe vroeger deze gebeurtenis kan worden gedateerd, des te groter de mogelijkheid dat Alpertus inderdaad van Metz naar Hohorst kwam. Van Rij oppert nu, dat misschien al in 1008 Poppo's leermeester, abt Richard van Sint

Vannes, tevens abt van Sint Vincentius zou zijn geweest. Maar deze veronderstelling is enkel gebaseerd op één oncontroleerbare 19de-eeuwse mededeling, en veel geef ik er daarom niet voor. Daarentegen sluit Ladewig in zijn studie over Poppo en diens hervormingsactiviteiten niet geheel uit, dat de abt van Stavelot sinds 1021/22 in het Sint-Vincentiusklooster werkzaam was; wel acht de auteur die datum 'freilich sehr früh'¹⁹⁾. Chronologisch blijft ons dus niet veel speelruimte om Alpertus van het ene klooster van Poppo naar het andere te laten reizen en hem er zijn *De diversitate* te laten schrijven. Zo er al van enige speelruimte sprake mag zijn.

Er zijn ook tegenargumenten, argumenten die een verblijf van Alpertus te Hohorst in de tijd dat hij *De diversitate* schreef, minder waarschijnlijk maken. Zo signaleert Van Rij, dat Alpertus *cisrhenanus* en *cis Hrenum* schrijft, letterlijk: 'aan de z e zijde van de Rijn', wanneer hij bedoelt 'ten zuiden van de Rijn'. Hohorst, ten noorden van de Rijn, lijkt daarmee als plaats van ontstaan van *De diversitate* afgeschreven. Van Rij wil het probleem oplossen door erop te wijzen dat *cis*, 'aan deze zijde van', in het middeleeuwse Latijn ook voorkomt in de betekenis van *trans* of *ultra*, 'aan gene zijde van'. Bovendien kan ook hier een Caesar-reminiscentie de schrijver van *De diversitate* parten hebben gespeeld. Dit lijkt mij inderdaad een plausible verklaring. *Cis Rhenum*, *cisrhenanus* en het tegenovergestelde *transrhenanus* worden in *De bello Gallico* als geografische aanduidingen gebruikt²⁰). Het is heel goed denkbaar, dat Alpertus deze geografische aanduiding overnam zonder zich nog de letterlijke betekenis bewust te zijn. In ieder geval kan één van beide plaatsen waar dit probleem zich voordoet, gezien de context, met vrij grote zekerheid als een Caesarreminiscentie worden opgevat²¹). Afgezien daarvan is het verschijnsel bekend. *Cis* in de afwijkende betekenis 'aan gene zijde van' treffen wij vaker in samengestelde geografische aanduidingen waarvan middeleeuwse auteurs bij hun klassieke lectuur hadden kunnen kennisnemen. Zo kan ook *calpinus* in een Duitse bron betrekking hebben op het gebied ten zuiden van de Alpen²²).

Er zijn echter sterkere argumenten tegen Hohorst als plaats van ontstaan van *De diversitate*. Opmerkelijk is dat Alpertus in zijn boek met geen woord rept van zijn eventuele aanwezigheid daar. Dat was toch zeker iets geweest om trots op te zijn, de verering in aanmerking genomen die hij de stichter, bisschop Ansfried, toedraagt. Alpertus besteedt veel ruimte aan de beschrijving van diens leven en levenseinde in Hohorst, aanleiding genoeg om te laten merken dat hijzelf er monnik was. Maar de lezer ervaart niets. Het krachtigste argument tegen Hohorst lijkt mij evenwel, dat na lezing van *De diversitate* niet anders kan worden geconstateerd dan dat Hohorst buiten het centrum van 's schrijvers geografische belangstellingssfeer ligt. Dat bevindt zich duidelijk meer naar het zuidoosten. Reden genoeg dus om Alpertus elders werkzaam te zoeken.

Het laatste argument tegen Hohorst pleit uiteraard in nog sterkere mate tegen Utrecht. Ook is daar geen klooster aan te wijzen dat Alpertus onderdak zou hebben verschaft²³), al is dit voor mij, zoals uit de behandeling van Tiel nog blijken zal, anders dan voor Van Rij geen onoverkomelijk bezwaar. Verder worden in *De diversitate* belangrijke Utrechtse gebeurtenissen niet vermeld: het bezoek dat koning Hendrik II in 1005 aan de stad bracht, een bezoek dat samenviel met een expeditie tegen de Friezen, en de aanwezigheid van dezelfde vorst, inmiddels keizer geworden, bij de inwijding van de door bisschop Adelbold herstellende Dom op 26 juni 1023. Maar mogelijk had op die datum Alpertus zijn werk reeds afgesloten. In ieder geval laat onze schrijver wel meer zaken weg²⁴), en bovendien kunnen deze gegevens in het geheel van *De diversitate* gemist worden.

De argumenten die vóór Utrecht spreken, zijn evenwel niet sterk. Enkele waren bij de discussie over Hohorst al aan de orde. Dat Alpertus veel weet over bisschop Ansfried, zegt op zichzelf nog weinig: ook Thietmar van Merseburg is goed geïnformeerd. Bovendien weet Alpertus over Ansfried als bisschop in Utrecht eigenlijk niets te vertellen; het is diens leven te Hohorst dat hij beschrijft. Het requisitoir tegen de anonieme lasteraars van de bisschop, overigens alleen bekend uit het Hannoveraanse handschrift, hoeft niet noodzakelijk met Utrecht in

Gezicht op de Heiligenberg. Litho, midden 19de eeuw.

Het landschap rond 1000 moet er in ons land ongeveer zo uitgezien hebben als het huidige Biesbos-landschap.

verband te worden gebracht. De herkomst van deze vele lieden vermeldt Alpertus niet, maar gezien de aard van de bezittingen van velen van hen²⁵) mag men misschien eerder denken aan rumoerige vertegenwoordigers van de landelijke aristocratie die Alpertus zo beeldend beschrijft, dan aan inwoners van een vroegstedelijke nederzetting. Dat de Sint-Paulusabdij over een levensbeschrijving van Ansfried beschikte, vrijwel identiek met de betreffende passages uit Alpertus' werk, is evenmin veelzeggend. Het door Alpertus geciteerde gedicht *O bona Traiectum*, geschreven door 'een van ons', kan in Utrecht zijn ontstaan, maar het handelt uitsluitend en dan nog in zeer algemene bewoordingen over bisschop Ansfried. Over de stad zelf deelt het in het geheel niets mee, en het kan daarom even goed elders zijn geschreven. Ansfrieds opvolger als bisschop van Utrecht, Adelbold, wordt in *De diversitate* herhaaldelijk genoemd, en Alpertus roemt diens levensbeschrijving van Hendrik II. Adelbold speelt echter zeker geen hoofdrol in Alpertus' werk, en kennis van Adelbolds geschrift over Hendrik II is op zichzelf geen grond om een langdurig verblijf in Utrecht te veronderstellen.

Rest tenslotte Tiel. Ook hier dienen weer argumenten pro en contra tegen elkaar te worden afgewogen. Allereerst valt op dat, hoewel Tiel in het geheel van *De diversitate* geen centrale plaats inneemt, Alpertus toch gedetailleerde mededelingen over de nederzetting en haar bewoners doet. Zo weet hij te melden dat de Vikingen die de plaats in 1006 plunderden, uit het Sint-Walburgsstift onder meer de misgewaden roofden, die nog door de stichter, graaf Waldger, en zijn echtgenote Alberada geschonken waren²⁶). Met het noemen van deze schenking verwijst de auteur naar een gebeurtenis die niet alleen van een zeer lokaal karakter is, maar die zich bovendien op het moment dat Alpertus schrijft, al minstens zo'n driekwart eeuw geleden heeft afgespeeld²⁷). Verder vertelt Alpertus in zijn kleurrijke beschrijving van de rechtspraktijken der Tielse kooplieden, dat deze mensen beweren hun recht aan een keizerlijke oorkonde te ontleunen²⁸). Dit zou goed kunnen slaan op de oorkonde van koning Zwentibold van Lotharingen uit 896, waarin o.a. kooplieden te Tiel voorrechten ontvingen die tevoren alleen voor die van

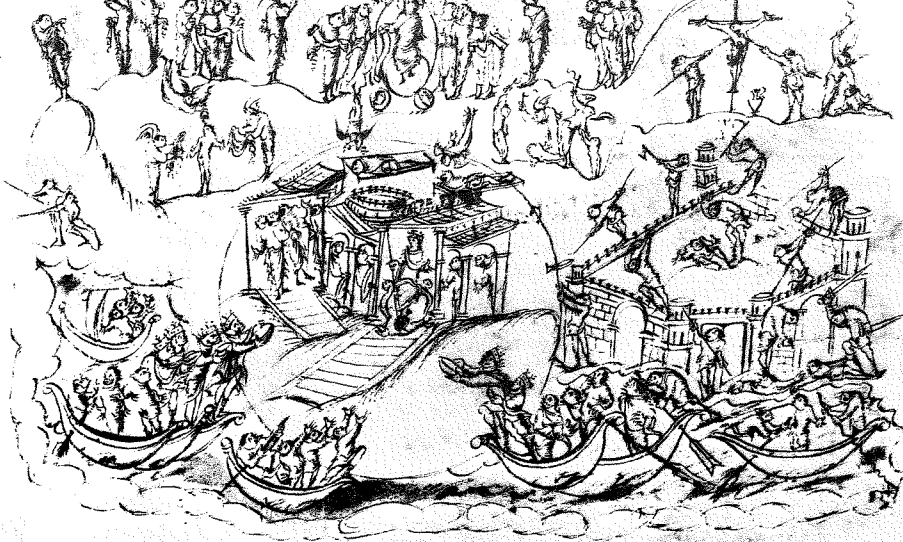

Keizer Hendrik II (1002-1024). Miniatuur uit ca. 1010. Staatliche Bibliothek, Bamberg.

Dorestat hadden gegolden²⁹). Het document zelf kent Alpertus duidelijk niet — het werd in Utrecht bewaard —, maar dat hij van de bewering van de Tielenaren gehoord heeft, lijkt weer te wijzen op een goede bekendheid met de plaatselijke omstandigheden. Maar het zijn niet alleen de details die Alpertus' mededelingen over Tiel zo'n hoge

mate van directheid verlenen. Uit de beschrijving van het doen en laten van de Tielse kooplui rijst het beeld van een auteur die, hoewel buitenstaander, deze lieden niet alleen vrij goed kent, maar zich ook bij herhaling aan hen geërgerd heeft: ze klagen snel, zijn ruw, ontberen alle tucht; meened is

FURORTUUS HOMNES FLUC
 TUSTUOS INDUXISTISUPER
 ME DIAPSALMA
 LONCEFFICISTINOTOSMEUS
 AME POSUERUNTMEAB
 OMINATIONEMSI
 TRADITUSSUMETINONICAE
 DIEBAR OCULIMELANGU
 ERUNTTRAHINOPIA
 CLAMAVIADTIDNE TOTA
 DIFEXTANDIADTEMAMUS
 MEAS
 NUMQUIDMORTUIS FACIES
 MIRABILIA AUTMEDICI
 SUSCITABUNTETCONFITE
 BUNTURTIBI
 LXXXVIII. TITEL. LEC
 TUS ACTHAN
 GIZRALITAG
 NUMQUIDNARRABITALI
 QUISINSEPUCHROMISE
 RICORDIAMTUAM ETUI
 KITATEMTUAMINTE
 DITIONE
 NUMQUIDCOGNOSCENTUR
 INTENEBRISMIRABILIA
 TUA TUISITITATUAIN
 TERRAOBLIVIONIS
 ETICOADTIDNICALAMAVI
 ITMANIORATIONEINTRA
 UMITE
 UTQUIDDNIREPHELLISORA
 TIONEMMIAM AUERTIS
 FACIIMTUAMAME
 PAUPERSUMICOETINLABO
 RIBUSAIUUNTITITMIA
 EXALTATUSAUTEM HUMILI
 ATUSSUMFICONTURBATUS
 IMMETRANSIRANTIRAEITU
 AEITERRORISTULCON
 TURBAUERUNTME
 CIRCUMDEDIERUNTMESICUT
 AQUATOTADIICIRCUMDI
 DIAUNTMESIMUL
 ELONGASTIAMIAMICUM
 ET PROXIMUS ETINOTOSMI
 OSAMISERIA

Aanval op een stad, mogelijk door Vikingen. Illustratie uit het Psalterium van Utrecht (ca. 830). Universiteitsbibliotheek, Utrecht (Ms 32, fol 52 v).

voor hen een kleinigheid, en van de huwelijks-moraal maken zij ook al geen punt; dronkenschap en grove taal viereen hoogtij. Een bijzonder sterk argument voor Tiel, ook door Van Rij genoemd, is het feit dat Alpertus de verdedigers van Tiel tegen de Vikingen enige malen aanduidt met *nostri*, 'de onzen'. Toch moet hieraan niet te veel waarde worden gehecht, aldus Van Rij, want ook de troepen die tegen Dirk III optrokken, worden zo genoemd. Alpertus' uitgever verliest dan echter wel uit het oog, dat dit leger uitrukte na herhaalde klachten van de Tielenaren³⁰) en ter verdediging van hun handelsbelangen. Het is bovendien zeer goed mogelijk dat zich onder de strijders ook mannen uit Tiel bevonden³¹).

En dan is er nog *frater Immo*, de contact-persoon tussen Alpertus en degene aan wie *De diversitate* is opgedragen, bisschop Burchard van Worms. Of Immo nu een echte broer was van Alpertus of niet, hij hoorde in ieder geval tot diens goede relaties. Hij bracht de schrijver van *De diversitate* een vriendschapsbezoek, en dat was er de oorzaak van dat Alpertus bisschop Burchard zijn werk vereerde. Deze Immo was toentertijd diaken te Worms; hij correspondeerde met iemand in Tiel, en had er waarschijnlijk een broer wonen³²). Alpertus' contactman in Worms had dus nauwe connecties met Tiel, en het ligt ook daarom voor de hand de schrijver van *De diversitate* het eerst daár te zoeken. Tenslotte, Tiel ligt het centrum van Alpertus' interessesfeer. Niet enkel geografisch, niet in de eerste plaats geografisch zelfs. De meeste gebeurtenissen spelen zich af ten oosten van Tiel, rond Elten en het nabij gelegen Duitse Rijnland. Daarnaast moeten namen als Vlaardingen, Utrecht, Hohorst, Nijmegen en natuurlijk Tiel zelf worden genoemd. Belangrijk is echter, dat veel van Alpertus' belangstelling in personen en zaken vanuit Tiel kan worden verklaard. Rechtstreeks met Tiel houden verband de gebruiken van de kooplieden daar die Alpertus beschrijft, de slag bij Vlaardingen, de beide Noormannen-raids. Maar ook de belangstelling voor bisschop Ansfried is op Tiel terug te voeren. Tiel maakte deel uit van de gouw Teisterbant³³). Vóór Ansfried bisschop van

Utrecht werd, was hij er graaf geweest³⁴). Varik, even ten zuiden van Tiel, wordt ca. 970 gesitueerd 'in comitatu Ansfridi comitis', 'in het graafschap van graaf Ansfried³⁵'. Tweemaal vermeldt Alpertus ook 's bisschops bloedverwant graaf Unroch, die na Ansfried grafelijke waardigheid in Teisterbant bezat³⁶). En dan zijn er nog de antagonisten Wichman en Balderik. Zij waren in Tiel evenmin onbekenden. Balderik was een neef van Godfried³⁷), die als prefect een bovengrafelijk gezag in het rivieren-gebied uitoefende. Deze Godfried had in 1006 de algemene leiding bij de verdediging van Tiel en omgeving tegen de Vikingen, en hij werd daarbij terzijde gestaan door Balderik en Unroch³⁸). Later zou Balderik zelf de prefectuur een tijd lang bezitten³⁹). Wichman was een vertrouweling van de prefect Godfried, en tevens diens schoonzoon⁴⁰). Na de dood van zijn schoonvader verkreeg hij een overheersende invloed op diens zwakbegaafde zoon en opvolger⁴¹), totdat tijdens zijn afwezigheid — hij ging op bedevaart naar Rome — Balderik de prefectuur wist te bemachtigen. Wanneer Niermeyer en Blok gelijk hebben, behoorden Ansfried, Godfried en Balderik tot één grote familie, een familie die in Teisterbant zeer gegoed was⁴²). In ieder geval mag men na het

voorgaande veilig stellen, dat *De diversitate* vanuit een Tielse invalshoek geschreven is, waarvoor ook het gebruik van *nostri*, hierboven besproken, al een sterke indicatie was.

Na de conclusie van de voorgaande alinea is het niet meer van wezenlijk belang vast te stellen of Alpertus ook lijfelijk in Tiel aanwezig was toen hij werkte aan *De diversitate* — het ligt eigenlijk voor de hand. Toch brengt de titel boven deze paragraaf mee, dat wordt ingegaan op de argumenten tegen een verblijf van de schrijver in Tiel. In de eerste plaats zegt Alpertus zelf niets over zo'n verblijf. Zwaar kan ik daaraan niet tillen: anders dan in het geval van Hohorst had Alpertus weinig reden om prat te gaan op zijn woonplaats; hoe hij over het gros van de inwoners dacht is bekend. Van Rij wijst er verder op, dat enkele belangrijke Tielse voorvallen in *De diversitate* geen weerslag hebben gevonden. Zo missen we het feit dat de schade, door de plundersaars van 1006 in het Sint-Walburgsstift aangericht, door bisschop Adelbold is hersteld, terwijl eveneens de bezittingen van het stift in vrijwel oude staat werden teruggebracht⁴³). Juist omdat Alpertus wel gewaagt van de plundering, zou men deze gegevens misschien

mogen verwachten. Ook het bezoek dat Hendrik II in 1005 aan Tiel bracht, heeft in *De diversitate* geen sporen nagelaten. Ik breng daar tegenin wat ik hiervoor bij Utrecht al opmerkte: Alpertus laat wel meer zaken weg. Met het eigenlijke onderwerp van *De diversitate* hebben beide genoemde gebeurtenissen niets vandoen, en men mag de schrijver toch geenszins verwijten niet meer zijsprongen te maken dan hij al doet. Het grootste struikelblok om Alpertus in Tiel te plaatsen is voor Van Rij echter het feit dat daar ten tijde van Alpertus geen klooster was. Wel is in *De diversitate* sprake van het *monasterium* van Sint Walburg. *Monasterium* heeft als grondbetekenis 'klooster', maar betekent in de vroege middeleeuwen ook herhaaldelijk 'kapittel'⁴⁴). Wat weten wij nu van dat *monasterium* van Sint Walburg? De stichter, graaf Waldger, heeft in eerste instantie een zusterklooster gesticht. Later zijn de zusters vervangen door mannelijke bewoners, echter geen monniken maar reguliere kanunniken. De plundering van 1006 en daarna het herstel van het stift door bisschop Adelbold hebben ertoe geleid, dat de reguliere kanunniken op hun beurt plaats maakten voor seculiere kanunniken⁴⁵). De bronnen voor deze geschiedenis zijn echter van zeer late datum. Zowel de *Annales Tielenses* als het *Chronicon Tielense* dateren naar alle waarschijnlijkheid pas uit de 15de eeuw⁴⁶). Maar om met Van Rij te spreken: we zullen het ermee moeten doen. Geen klooster dus, maar een wereldlijk stift. En wanneer wij Alpertus daar willen plaatsen, lijkt dat moeilijk te rijmen met de mededeling van Sigebert van Gembloux dat Alpertus monnik was te Metz. Ik meen met Van Rij, dat er onvoldoende reden is deze bewering van Sigebert in twijfel te trekken. En de Tielse traditie van een wereldlijk stift in de dagen van bisschop Adelbold zomaar opzij schuiven, enkel en alleen omdat een monnik Alpertus vermoedelijk in Tiel werkzaam was, gaat wel ver.

Is er een andere oplossing? Ik meen van wel. Het kan natuurlijk zijn dat Alpertus, juist zoals zijn 15de-eeuwse collega-geschied-schrijver Willem Heda, aanvankelijk monnik was, maar later voor het leven van kanunnik koos. In de eeuwen rond 1000 hebben velen

die stap gezet. Alpertus' bijna-tijdgenoot Gerbert, die als Silvester II van 999 tot 1003 het pausschap bekleedde, treffen wij in het begin van zijn loopbaan in het klooster Aurillac, later als scholaster in het domkapittel van Reims. Talrijke kloosters veranderden toen in wereldlijke stiften, soms op de manier van het Sint-Walburgsklooster door ingrijpen van bovenaf, dan weer ging het initiatief uit van de bewoners zelf⁴⁷). De levenswijze van beide groepen, kloosterlingen en kanunniken, vertoonde een grote mate van overeenkomst, en dat maakte de stap gemakkelijker. Ook moet men niet uit het oog verliezen, dat in de vroege middeleeuwen een toekomstige monnik intrad in een bepaald klooster, niet in een orde. Was de band met het klooster verbroken, zoals in het geval van Alpertus, dan was de persoon in kwestie betrekkelijk vrij. De overgang van een klooster in Metz naar het kapittel in Tiel zal voor Alpertus stellig minder groot zijn geweest dan Van Rij lijkt te veronderstellen. Een motief voor zo'n overgang geeft Alpertus misschien zelf. In de brief die *De diversitate* voorafgaat, bekend de auteur niet geschikt te zijn voor het *opus Dei*, het koorgebed⁴⁸), voor een benedictijn het monnikenwerk bij uitstek, en wel heel speciaal in de 10de en de vroege 11de eeuw. Of is dit enkel een soort bescheidenheid van Alpertus? Op het punt van het koorgebed zal de schrijver van *De diversitate* in het Sint-Walburgsstift wellicht aan minder strenge eisen hebben moeten voldoen dan in zijn klooster te Metz, al weten wij dankzij een tijdgenoot dat de Tielse kanunniken van de getijden in ieder geval de vespers en de completen plachten te zingen⁴⁹).

Pro en contra tegen elkaar afwegend acht ik het niet te gewaagd aan te nemen, dat Alpertus zijn *De diversitate* samenstelde in het Tielse Sint-Walburgsstift. Zijn werk wijst sterk in de richting van Tiel, en er is geen ernstig beletsel hem daar ook te plaatsen. Ik eindig met de wens, dat de nieuwe editie van Alpertus van Metz voor velen niet enkel een goed hulpmiddel maar ook een inspiratiebron mag blijken tot verder onderzoek.

Noten

1. Vgl. J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen. Bijdrage tot de beschavings-geschiedenis*, Haarlem 1932, pp. 1-35; H. Bruch, *Supplement bij de Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen van Dr. Jan Romein*, Haarlem 1956, pp. 1-5, 12.
2. Om het notenapparaat bij deze kanttekeningen niet nóg uitvoeriger te maken dan het al is, worden gegevens en opvattingen, vermeld in de inleiding van de hier besproken Alpertuseditie, doorgaans niet in afzonderlijke noten verantwoord.
3. Vgl. n. 17.
4. Voor de volledige titelbeschrijving van deze facsimile-uitgave, alsmede voor die van de hierna genoemde tekstedities, zie p. LXII van de hier besproken Alpertusuitgave.
5. Romein, p. 35. Vgl. ook F. W. N. Hugenholtz, Alpertus Mettensis als 'biograaf', *Tijdschrift voor geschiedenis* LXXIX (1966), p. 253: 'Ik zou hier niet willen spreken van directe ontleiding; liever verklaar ik de vele reminiscenties aan Caesar en Sallustius als gevolgen van het genoten onderwijs'.
6. A. Sapir Abulafia, An eleventh-century exchange of letters between a Christian and a Jew, *Journal of medieval history* VII (1981), pp. 153-174.
7. J. Baerten, Les Ansfrid au Xe siècle. Contribution à l'histoire des relations familiales, *Revue belge de philologie et d'histoire* XXXIX (1961), pp. 1144-1158; C. Damen, Over de Sint-Paulusabdij van Utrecht, *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'* 1957, pp. 29-49. Uitgebreid maar verouderd is P. Albers, De heilige Ansfried, achtendiende bisschop van Utrecht, *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* XXI (1894), pp. 325-418. Onder het kopje 'Wichman, Balderik en Adela' kan thans worden toegevoegd het recent verschenen artikel van J. M. van Winter, Die Hamaländer Grafen als Angehörige der Reichsaristokratie im 10. Jahrhundert, *Rheinische Vierteljahrsblätter* XLIV (1980), pp. 16-46.
8. J. F. Niermeyer, Schreef Alpertus van Metz over verscheidenheid van tijden of van zeden?, in: *Miscellanea J. Gessler*, dl II, Leuven 1948, pp. 952-957.
9. J. Davidse, Alpertus Mettensis historicus. Een onderzoek naar de aard en bedoeling van *de diversitate temporum* van Alpertus van Metz, *Tijdschrift voor geschiedenis* LXXXVI (1973), pp. 360-375.
10. Sigebert van Gembloux, *Catalogus... de viris illustribus*, par. 144 (ed. R. Witte, Lateinische Sprache und Literatur des Mittelalters, Bnd. I, Bern/Frankfurt 1974, p. 92): 'Alpertus monachus Mettensis scripsit... hystoriam de gestis sui temporis...'. 'De monnik Alpertus van Metz heeft... een geschiedenis over de gebeurtenissen van zijn tijd geschreven...'. Sigebert kende

Alpertus' werk, vermoedelijk door zijn verblijf in het Sint-Vincentiusklooster te Metz, waar zich in de 11de eeuw een *Historia Alperti* bevond.

11. Vert. Van Rij. *De diversitate*, prologus (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, p. 2): '...libellum de nostrorum dierum hominibus compositum, cui nomen est *De diversitate temporum, quia in eo diversa collecta videntur*'.

12. Davide, p. 366, geeft twee plaatsen op: *De diversitate* I, 12 (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, p. 26) en 18 (ibid., p. 40).

13. Van Rij noemt de correctie *conventum in eo ventum* ('*Postquam eo ventum est...*', vgl. ook Caesar, *De bello Gallico* I, 43: '*Ubi eo ventum est...*') en de aanvulling in *aquam* in de marge, resp. *De diversitate* II, 8 en 21 (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, pp. 54 en 84). Misschien mag hieraan nog worden toegevoegd de wijziging van *testimonium in ministerium*, *De diversitate* II, 24 (ibid., p. 100).

14. *O.S.U.* I (= S. Muller Fz. en A. C. Bouman (ed.), *Oorkondeboek van het Sticht Utrecht*, dl. I, Utrecht 1920), nr. 189.

15. Volgens de onechte stichtingsoorkonde van Hohorst van 1006, bevestigd in de bovengenoemde keizersoorkonde van 1028. *O.S.U.* I, resp.nrs. 162 en 189.

16. '*Est collis sex milibus a Traiecto distans, undique circumciscus; una ex parte flumen limosum, reliquum spacium perpetua palus eademque latissima ambiendo omnem additum excludit*'. 'Zes mijl van Utrecht ligt een heuvel, ontoegankelijk aan alle kanten; aan één kant snijdt een modderige rivier, aan de andere kanten een ononderbroken en zeer breed moeras, doordat ze de heuvel geheel omgeven, elke toegang af.' (Vert. Van Rij.) *De diversitate* I, 14 (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, p. 30).

17. Vgl. Thietmar van Merseburg, *Chronicon* IV, 31-37 (ed. W. Trillmich, *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, Bnd. IX, Darmstadt 1966, pp. 148-152).

18. De inleiding op het Utrechtse hs. in de *Acta Sanctorum* wekt niet de indruk dat de 17de-eeuwse uitgever de complete *De diversitate* in de codex aantrof. Boven de tekst stond de later toegevoegde titel *Vita S. Aufridi Episcopi Ultrajectensis Patroni loci*. Vgl. G. Henschenius et D. Papebrochius, *Acta Sanctorum*, Maii tom. I, ed. novissima curante Johanne Carnandet, Parisiis et Romae 1866, p. 435. In het Hannoveraanse hs. begint het betreffende hoofdstuk met: '*Erat igitur Ansfridus...*', 'Ansfrid dan was...', wat aansluit op het voorgaande, waarin Ansfrid als bisschop van Utrecht wordt vermeldt. In de *Acta Sanctorum* luidt het begin aldus: '*Anno tertio Henrici imperatoris, Ottonis tertii beatae memoriae caesaris augusti successoris, erat... Aufridus...*'. 'In het derde jaar van keizer Hendrik, opvolger van de verheven keizer Otto III, zaliger gedachtenis, was Ansfrid...', een aanhef die men in de volledige tekst van *De diversitate* niet zo

gauw verwachten zou, omdat Ansfrid daar een aantal regels tevoren reeds genoemd is, en bovendien de dood van Otto III en de opvolging van Hendrik II al aan de orde zijn geweest. Vgl. *De diversitate* I, 4-5, 10-11 (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, pp. 14 en 22).

19. P. Ladewig, *Poppo von Stablo und die kloster-reformen unter den ersten Saliern*, Berlin 1883, p. 90.

20. Caesar, *De bello Gallico* IV, 4; VI, 2 en 5.

21. Vgl. *De diversitate* II, 1 (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, p. 42): '*Cisrenanis... ad se iunctis*', met Caesar, *De bello Gallico* VI, 2: '*adiunctis Cisirhenanis*'.

22. Vgl. *Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert*, Bnd. II, 5, München 1973, koll. 641-642, s.v. *cisalpinus*; vgl. ook ibid., s.v. *cis* en *cismontanus*.

23. Of het zou het klooster moeten zijn dat volgens de hypothese van Damen mogelijk al ten tijde van bisschop Adelbold binnen Utrecht zou zijn gesticht. Hiermee zou Hohorst dan later zijn samengevoegd. Damen, pp. 33-36. Van Rij gaat hier niet op in.

24. Vgl. Van Rij in zijn inleiding, pp. XVI en XXVIII.

25. *De diversitate* I, 17 (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, p. 36) spreekt van *predia, vici en edificia*, 'landgoederen', 'dorpen' en 'hofsteden'.

26. *De diversitate* I, 8 (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, p. 18).

27. Waldger, graaf in Nifterlake en Teisterbant, overleed tussen 936 en 939. Alpertus schreef de betreffende passage op zijn vroegst in 1014, aangezien hij in het voorgaande hoofdstuk refereert aan de keizerskroning van Hendrik II, die op 14 februari van dat jaar plaatsvond.

28. *De diversitate* II, 20 (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, p. 80).

29. *O.S.U.* I, nr. 88, bevestigd door koning Hendrik I tussen 920 en 931 (ibid., nr. 97), opnieuw bevestigd door koning Otto I in 938 (ibid., nr. 103). Vgl. hierover W. J. Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in Wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1964, p. 52.

30. *De diversitate* II, 20 (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, p. 80).

31. De door Alpertus in zijn opdracht aan bisschop Burchard genoemde Immo had blijkens *O.S.U.* I, nr. 178, waarschijnlijk in Tiel een broer wonen, die was getrouwd met de weduwe van een der gesneuvelden in de slag bij Vlaardingen.

32. Zie vorige noot.

33. Over Teisterbant vgl. D. P. Blok, *Teisterbant*, Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nwe reeks, dl. 26, nr. 12, Amsterdam 1963.

34. Vgl. H. Müter, Het ontstaan van de stad Tiel, *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* IX (1955), pp. 178-179; Baerten, p. 1151.

35. *O.S.U.* I, nr. 125.

36. *De diversitate* I, 8 en 16 (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, resp. pp. 20 en 34). *O.S.U.* I, nr. 149: '*curtis Tiele, in comitatu Unrohi, in pago Testerbant*'.

37. *De diversitate* I, 1 (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, p. 8).

38. Ibid. I, 8 (ed. cit., pp. 18-20).

39. Ibid. II, 6 (ed. cit., pp. 50-52).

40. Ibid. I, 1 en II, 1 (ed. cit., resp. pp. 8 en 42).

41. Ibid. II, 1 (ed. cit., p. 42).

42. J. F. Niermeyer, in: J. A. van Houtte e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, Utrecht e.a. 1950, pp. 24-25; Blok, p. 23. Baerten, pp. 1155-1158, wijst echter een directe verwantschap tussen de families van Ansfrid en Balderik van de hand. Een vermoedelijk familielid van Balderik is diens naamgenoot die in 850 aan de Utrechtse kerk een domein met kerk in Wadeniojen schenkt, even ten zuidwesten van Tiel, en talrijke andere hoeven. *O.S.U.* I, nr. 67.

43. Vgl. *O.S.U.* I, nr. 177. Er is géén sprake van 'herbouw' van het stift, zoals Van Rij beweert. Alpertus, *De diversitate* I, 8 (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, p. 18), zegt uitdrukkelijk dat de plunderaars het gebouw zelf intact lieten.

44. Zo spreekt Alpertus' tijdgenoot, de schrijver van de mirakelen van Sint Walburg, wanneer hij refereert aan de door bisschop Adelbold herbouwde Utrechtse Domkerk, van het '*novum monasterium Sancti Martini*'. *O.S.U.* I, nr. 177.

Over de kloosterlijke terminologie van de kapittels in de vroege middeleeuwen vgl. W. Nolet en P. C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam 1951, pp. 179-183.

45. Vgl. ook Müter, pp. 182-183.

46. Vgl. resp. Bruch, p. 48, en Romein, pp. 126-127; Bruch, pp. 50-52.

47. Vgl. b.v. E. de Moreau, *Histoire de l'Eglise en Belgique des origines aux débuts du XIIe siècle*, tome II, Bruxelles 1940, pp. 50-51.

48. *De diversitate* I, prologus (ed. Van Rij en Sapir Abulafia, p. 4).

49. Vgl. *O.S.U.* I, nr. 177.

Henk Poots is op het aardige idee gekomen, eens na te gaan, welke rol de stad Amersfoort in de loop van de tijd heeft gespeeld in de romanliteratuur, daarbij geholpen door verschillende 'tipgevers'. Hij startte zijn desbetreffende artikelenserie in De Stad Amersfoort van 22 juli 1981 met een bespreking van het boek van de Amersfoortse HBS-leraar G. C. Hoogwerff '*De Gave Gods, een verhaal uit het Amersfoort van 1520-1525*'. Dit boek, dat in 1928 verscheen, speelt zich af gedurende een pest-epidemie, waarbij echter ook de opkomende Hervorming een rol speelt. Een ander werk van Hoogwerff, *De Joffers van Beekom*, gaat over enige vrouwen, die in 1544 wegens hun doopsgezinde overtuiging in Delden werden terechtgesteld. Dit verhaal speelt ook voor een deel in Amersfoort. In het nummer van 12 augustus 1981 komt het meer bekende *De Heksenhamer* van dezelfde schrijver ter sprake. Dit werk, verschenen 1929-1930, gaat over een berucht heksenproces in 1595 tegen mensen uit Amersfoort en Hoogland. Over dit onderwerp had Hoogwerff reeds in 1899 een artikel gepubliceerd in het Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde. Uitvoerig gaat Poots op dit onderwerp in. Van de hand van een in zijn eigen tijd vrij bekende, maar thans vergeten schrijver, Louwrens Penning, is een roman, die speelt in de tijd van Jacoba van Beieren en Filips van Bourgondië. Het bekende beleg van

Amersfoort door laatstgenoemde in 1427 wordt er levendig in beschreven. Dit boek komt in De Stad Amersfoort van 5 augustus 1981 aan de beurt, onder de titel *Weer een boek dat in de Keistad speelt: 'Naar huis'*. In het nummer van 7 oktober komt ter sprake *De schildknaap van de kluizenaar*, geschreven door de Amersfoortse onderwijzer en jeugdauteur J. H. Veenkamp (1897-1975), dat zich afspeelt gedurende de bekende aanval van Filips van Bourgondië op Amersfoort, een onderneming die zo smadelijk mislukte. Op 18 november volgt een bespreking van het boek *De heks van de Amersfoorter heide*, in 1885 geschreven door H. A. Banning. Het verhaal speelt zich grotendeels buiten Amersfoort af. Levensbijzonderheden over de auteurs zijn door Poots zo goed mogelijk uitgezocht.

In De Stad Amersfoort van 29 juli 1981 schrijft Poots over *Het Kapelhuis in Amersfoort*. De lotgevallen van dit laat-gotische gebouwtje in onze eeuw krijgen ruime aandacht.

In *Haarlemse immigratie in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag, 1981), een aflevering van een door de auteur drs. A. E. van Puffelen in eigen beheer uitgegeven serie 'Hollandtrek van over de oostgrens', komen voor onze regio interessante gegevens voor, nl. over glasblazersfamilies van de 'glashut' te Isselt bij Amersfoort (blz. 6-7).

Voor de periodiek Tussen Vecht en Eem (historisch tijdschrift van de gelijknamige Stichting, centrale organisatie van vrienden van de historie van het Gooi en omstreken), jrg. 11 (1981), afl. 3, gewijd aan '80 jaar Hilversumse kei', leverde drs. B. G. J. Elias een bijdrage over *De Amersfoortse Kei* (blz. 211-216). Ook *De Steen aan de Vuursche* (blz. 217-219), door G. H. Grootendorst-Doornekamp, heeft betrekking op onze streek.

Van de Eemlandse Klappers verscheen deel 9, *Dopen Eemnes tot 1811* (Geref. Gemeente Eemnes Binnendijks 1738-1811; idem Eemnes Buitendijks 1731-1811; R.K. Parochie Eemnes 1675-1811) (Bussum, 1981), wederom verzorgd door J. H. M. Putman. Verkrijgbaar door storting van f 25,— op postgirorekening 3812378 ten name van Genealogische documentatie service te Bussum.

De Cortons, kroniek van een familie, door Koos Bossink (z.pl., 1980), gaat over een geslacht, afkomstig uit Noord-Frankrijk, waarvan leden in de 17de en 18de eeuw o.a. te Amersfoort hebben gewoond. Het keurig verzorgde boek, door de auteur in eigen beheer uitgegeven, bevat vele afbeeldingen en een paar kaartjes.

Het eerste deel van *Volksverhalen uit Gooi-en Eemland en van de westelijke Veluwe*, verzameld door E. Heupers, werd in jrg. 12 (1980), no. 1, blz. 11, uitvoerig besproken. Nu deel 2 (Amsterdam, 1981, 305 blz., afbn., f 38,50, ISBN 90.70389.02.9) is uitgekomen, kan dus worden verwezen naar die bespreking, waarin de oorsprong, opzet, bedoeling en het belang van deze serie, die in haar geheel wordt begroot op 30 delen, omvattend geheel Nederland, werden uiteengezet. De verhalen, afkomstig uit onze gouw, kan men wederom in het plaatsnamenregister opzoeken. Er moet nu nog een derde deel over het Gooi, Eemland en west-Veluwe volgen: 2442 stuks van in totaal 3800 door Heupers verzamelde en opgetekende verhaaltjes zijn thans gepubliceerd. Registers en commentaar (een aanzet tot bewerking van het materiaal!) werden wederom verzorgd door A. J. Dekker, thans in samenwerking met J. J. Schell.

In onze Kroniek van jrg. 13 (1981), no. 3, blz. 53, werd melding gemaakt van de geregelde informatie over de stand van de restauratie van de Sint-Franciscus Xaveriuskerk aan 't Zand te Amersfoort in *De Zandloper*. Ook het nummer van oktober 1981 bevat weer interessante nieuwtjes over de gang van zaken. Zo konden tijdens de verbouwingswerkzaamheden belangrijke vondsten worden gedaan, die nieuw licht werpen op de bouwgeschiedenis van de 19de eeuwse kerk.

De Stad Amersfoort van 18 november 1981 bevat opvallend veel belangwekkende historische overzichten van Amersfoortse instellingen. Henk Poots schrijft over *Vijftig jaar 'Kerk op de Berg'*, waarbij vooral de religieuze motieven, die leidden tot stichting van de 'Bergkerk' aan de Abraham Kuyperlaan en de verhouding van deze kerkelijke gemeente tot de Nederlandse Hervormde Kerk uit de doeken worden gedaan; voorts over *Zeventig jaar 'Soli Deo*

A. C. baron Snouckaert van Schauburg (1763-1841) als landscommandeur van de Balije van Utrecht.

Gloria, een bekend Amersfoorts zangkoor. Anco Mali behandelt de geschiedenis van *De Nederlandse Beiaardschool* (thans gevestigd aan het Grote Spui).

De recente aanleg van de 'Veenendaallijn' heeft het voormalige spoorlijntje Amersfoort-Kesteren weer in het middelpunt van de aandacht der spoorweghistorici gebracht. In *Flehite*, jrg. 13 (1981), no. 3, blz. 43, vond reeds de bespreking van een boekje over dit onderwerp van de hand van G. A. Russer plaats. In 'Op de Rails', orgaan van de Nederlandse vereniging van belangstellenden in het spoor- en tramwegwezen, jrg. 49 (1981), no. 5, blz. 181-208, worden wij eveneens uitvoerig over dit onderwerp ingelicht. Na een kort artikel van de redacteur J. J. B(roers) over de nieuwe *Veenendaallijn* volgt een uitvoerige en gedetailleerde uiteenzetting over *Kesteren-Amersfoort*, geschreven door J. G. C. van de Meene en R. Ankersmit. In deze grondige bijdrage, blijk gevend van grote deskundigheid, kan de belangstellende alles vinden over oorsprong en lotgevallen van genoemde spoorlijn, die stamt uit de jaren tachtig van de vorige eeuw. Een aantal kaartjes vormt een nuttige toelichting op de tekst en de mooie en zeldzame afbeeldingen zullen bij de liefhebbers in goede aarde vallen!

In De Stad Amersfoort van 9 december 1981 schrijft Henk Poots over *Albert Carel baron Snouckaert van Schauburg*, gedurende de Franse Tijd onderprefect van het arrondissement Amersfoort, naar wie in 1917 een gedeelte van de Soesterweg Snouckaertlaan werd genoemd. Vooral door zijn rol als zodanig in 1813 is Snouckaert te Amersfoort bekend gebleven. Hieraan wordt dan ook in dit artikel veel aandacht gewijd. Maar het bevat bovendien een interessant overzicht van Snouckaerts gehele loopbaan gedurende zijn lange leven (1763-1841).

Ter gelegenheid van de herdenking te Barneveld in 1982 van het feit dat *Jan van Schaffelaar* vijfhonderd jaar geleden van de toren aldaar sprong werd door het comité dat deze gebeurtenis feestelijk wil gaan herdenken een fraai uitgevoerde *kalender* uitgegeven. Op het dekblad en op elk der twaalf kalenderbladen is telkens een andere

afbeelding van Schaffelaars sprong te zien. De oudste stamt uit de 17de eeuw, er is er nog één uit de 18de, maar de hoofdschotel vormen toch de 19de-eeuwse litho's en schilderijen. Reeds in 1978 verscheen een boekje over de Schaffelaar-verering vooral in laatstgenoemde eeuw, dat in jrg. 11, no. 2, blz. 27 van ons tijdschrift werd besproken. Aldaar treft men ook vele afbeeldingen van deze gebeurtenis aan.

Een belangrijke bijdrage tot de sociaal-politieke en religieuze geschiedenis van onze stad biedt de uitvoerige verhandeling van Nelleke Bakker, *Verzuiling en verenigingsleven in Amersfoort 1850-1925* (Amsterdam, 1981, 77 blz.). Dit 'verslag van een oriënterend onderzoek' maakt deel uit van het onderzoekproject door het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam over 'Ontstaan en ontwikkeling van de Verzuiling in Nederland 1850-1925'. Hoewel het verslag een voorlopig karakter draagt en geen aanspraak op volledigheid maakt, vormt het een onmisbaar uitgangspunt voor ieder nader onderzoek van deze materie of onderdelen daarvan. Een overvloed van bronvermeldingen, omvattende literatuur, couranten en archieven, gaat aan de eigenlijke uiteenzetting vooraf. Deze uiteenzetting omvat meer dan men uit de titel zou opmaken. De demografische en sociaal-economische ontwikkeling, de politieke verhoudingen, vak- en standsorganisaties, onderwijs, jeugd- en vrouwenverenigingen, woningbouw, welzijnszorg, culturele organisaties en sportverenigingen worden op hun verzuilingsgehalte getoetst. Dus ook degene die het verenigings- en organisatieleven van de stad in genoemd tijdperk wil bestuderen vindt er veel van zijn gading. Hoewel veel archieven van verenigingen onvindbaar bleken of althans zeer moeilijk toegankelijk, kon de schrijfstijl toch tot enige voorlopige conclusies komen. Deze conclusies dienen als uitgangspunt voor suggesties tot voortgezet onderzoek. Ondanks het provisionele karakter van het onderzoek krijgt men de indruk dat zij nauwgezet te werk is gegaan. Dat hier en daar nog wel wat herzien zal moeten worden spreekt vanzelf en is onvermijdelijk. Een deel van het verhaal op blz. 47, handelend over

kerkelijke verwickelingen, die overigens buiten het behandelde tijdperk vallen, is daarom des te meer te betreuren. Hier wordt toch van alles en nog wat door elkaar gehaald! De voorstelling van zaken is aldaar zo verward dat niemand er uit wijs zal kunnen worden. Nu voegt de schr. er weliswaar aan toe: 'voorzover ik het als leek allemaal goed begrepen heb', maar dit kan niet als verontschuldiging dienen. Zij schrijft immers als 'vakvrouw' over dit onderwerp, waaraan de kerkelijke verhoudingen voor een belangrijk deel ten grondslag liggen, en dan mag men verwachten dat zij de relevante historische feiten kent. Maar zelfs een 'leek' had de stand van zaken zonder veel moeite te weten kunnen komen, b.v. door raadpleging van Nijhoff's *Geschiedenislexicon*, waar men dit alles netjes op een rijtje kan aantreffen. Nu is dit voor het behandelde thema van geen belang, maar het kan de beter geïnformeerde lezer achterdochtig maken over de betrouwbaarheid van de rest van het verhaal. Afgezien van deze kleine ontsparing moeten wij echter grote waardering hebben voor deze ontsluiting van een gebied, dat tot dusver voor een belangrijk deel ondoorvorst is gebleven, de nieuwere geschiedenis der gemeente Amersfoort.

Dat echter ook aan de oudere geschiedenis dezer stad nog wel het een en ander te doen valt, blijkt uit een andere publicatie: Aan de Rijksuniversiteit te Leiden is onder leiding van prof. D. J. Roorda een werkgroep 'Elites' gevormd, die op ongeregelde tijden, maar zo mogelijk tweemaal per jaar, een Bulletin uitgeeft. In jrg. 1, no. 2 (december 1980), blz. 4-16, geeft J. G. Smit een uiteenzetting over zijn lopende onderzoek: *Een geschiedenis van het Amersfoortse regentenpatriciaat*, waarover hij t.z.t. een uitvoerig boekwerk hoopt te publiceren. De schrijver, die reeds belangrijke bijdragen over dit en verwante onderwerpen leverde (zie onze vorige Kronieken), zet hier uiteen met welke problemen men bij zo'n onderzoek te maken krijgt. Zo kunnen wij ons een goed beeld vormen van hetgeen wij van de resultaten van zijn studie mogen verwachten. Als vergelijkingsmateriaal zijn ook de andere bijdragen (over verschillende steden) in dit Bulletin interessant en verhelderend.

J.H.

ElectroVanGeet

ontwerpt en installeert
electrotechnische projecten

42 jaar electro geniek

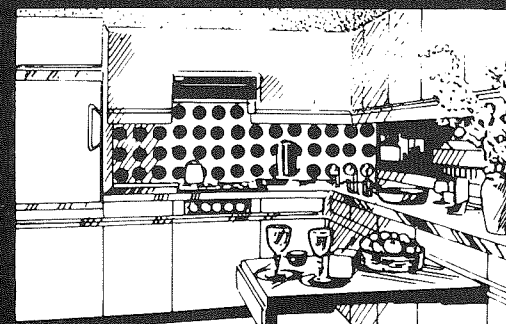
Electro Van Geet B.V.
Nijverheidsweg Noord 95
3212 PL Amersfoort
tel. 033-35121

Uitnodiging

Weet U eigenlijk wel wat U voor Uw geld kunt verlangen? Een echte SieMatic inbouwkeuken! Een keuken, die tot voorbeeld werd. Een bestseller. Maak kennis met de SieMatic. Persoonlijk! Bezoekt onze keuken showroom.

SieMatic

BV Bouwmaterialenhandel

v.d. Donk & Romeijn

Havenweg 5 Amersfoort
Telefoon 033-16946)

de algemene boekhandel

leusderweg 184-186

amersfoort

AMERSFOORTSE KREDIETBANK

voor:

- uw persoonlijke lening
- uw doorlopend krediet.

Geen winstoogmerk, deskundig advies, snelle beslissing, uw belang staat voorop . . . vandaar naar de A.K.B.

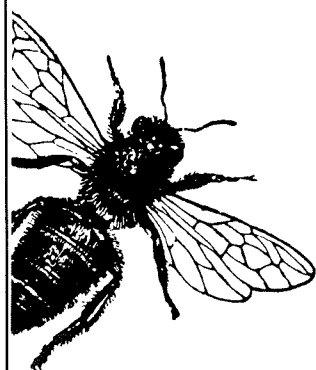
Vraag vrijblijvend inlichtingen!

Hoofdkantoor:
Eemstraat-Oost 58, Amersfoort.
Telefoon 033-16527, 36576 en 17400.

Geopend:
maandag, dinsdag, woensdag en vrijdag
van 8.30-12.00 uur en van 13.30-16.30 uur;
donderdag van 8.30-12.00 uur en van 13.30-20.00 uur.

LET OP DE KOSTEN!

Alleen
een bij
bouwt beter
dan
Heiligers Amersfoort

Wie een medicijnkastje heeft, zet er Norit in

Norit is een vertrouwd middel bij maag- en darmstoornissen. Bovendien kan Norit levensreddend zijn bij vergiftigingsgevallen. Het hoort in elk medicijnkastje thuis. Norit b e h o u d t zijn heilzame kracht. Vraag Norit aan Uw apotheker of drogist.

NORIT

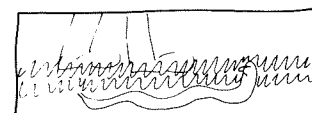
De AGO verzekert tegen:

Aalmoezen
aanstekelijke griep-
patiënten

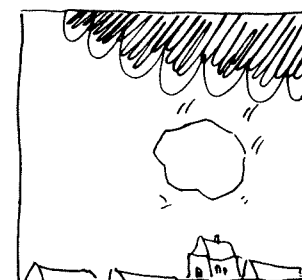
**aanvallende malaria-
muskieten**

aanvallende reebokken
aanvaringen
aanzwellende storm
aardigheidjes van
practical jokers
abusievelijk links
afslaande legertrucs
abuizen
achteromkijkende stuurlui
achteruitrijdende
tractoren

addertjes (onder 't gras)
afbrekende bruggehoofden
afdankertjes
afdrijvende waarde-
papieren
aftandse asfaltweggetjes
alligators
almaar moeten vragen
andere auto's
andere schepen
andermans onkunde
armoe op de oude dag
averij

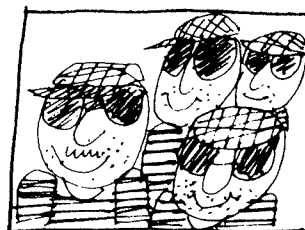
Bacillen en bacteriën
bakfietsen met
ondeugdelijke remmen
bedorven viskoekjes
beginnelingen op de weg
Bello de hond van de
buren
beren
besmette appeltjes
beten van de brilslang
betuttelen
bijtende bouviërs
bijziende discusswerpers
blunderen
Boris Boef
boterzachte bermen
brand

**buitengewoon grote
hagelstenen**

Cacteeën op stoelzittingen
catastrofaal manoeuvreren
met glaswerk
chauvinistische supporters
chirurgische ingrepen
colonnes rode mieren
cypse katten op
vierbaanswegen

**Dankbare sint-bernards-
honden**
debuterende behangers
demarrerende fietsen-
dieven
derderangs klusjesmensen
desastreus optredende
zeeëgels

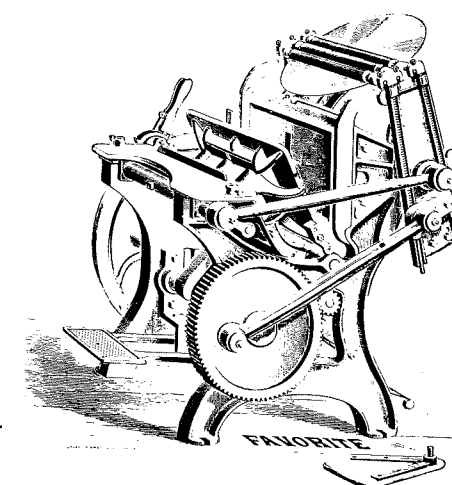
De Zware Jongens
dichtklappende deuren
diepe ravijnen
diepe armoede
dinges
doelbewuste everzwijnen
domme dingen
doorgaand verkeer
door rood licht lopen
van je hond
driedubbel overgehaalde
kwajongensstreken

(Voor de volledige lijst
verwijzen wij u naar uw
assurantie-adviseur.)

ago
verzekeringen

zo'n drukpers
vindt u nog bij ons,

als museumstuk...

Wij zijn erg
blij met dat
oude drukpersje.
't Doet ons
terugdenken
aan die tijden,
van vakmanschap.
Dat vakmanschap hebben we nog, want ook
vandaag-de-dag besteden we alle aandacht aan
het werk, dat onze opdrachtgevers ons toevertrouwen.
De persen zien er nu anders uit...
Ons kwaliteitsgevoel is gebleven.

bv drukkerij g. j. van amerongen
nederlandse screendrukindustrie bv

amsterdamseweg 59 amersfoort
tel. 033-163 49

De AGO verzekert alles (en nog wat).

